

İNSAN SÛRESİ BAĞLAMINDA RİVÂYET İHTİLAFLARI: HZ. PEYGAMBER'İN TEBYİN SÛNETİ EKSENİNDE BİR ÇÖZÜM TEKLİFİ

Şevket KOTAN *

Makale Bilgisi

Makale Türü: Araştırma Makalesi, **Geliş Tarihi:** 01 Aralık 2022, **Kabul Tarihi:** 29 Mart 2023, **Yayın Tarihi:** 31 Mart 2023, **Atıf:** Kotan, Şevket. "İnsan Sûresi Bağlamında Rivâyet İhtilafları: Hz. Peygamber'in Tebyin Sûneti Ekseninde Bir Çözüm Teklifi". *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi* 23/1 (Mart 2023): 367-397.

<https://doi.org/10.33415/daad.1213266>

Article Information

Article Types: Research Article, **Received:** 01 December 2022, **Accepted:** 29 March 2023, **Published:** 31 March 2023, **Cite as:** Kotan, Şevket. "Disputes About The Sûrat Al-İnsân and The Prophet Muhammad's (PBUH) Tabyîn Method". *Journal of Academic Research in Religious Sciences* 23/1 (March 2023): 367-397.

<https://doi.org/10.33415/daad.1213266>

Öz

Hiz. Peygamber Kur'an'ın anlaşılmasında tartışmasız bir otoritedir. Hiz. Peygamber'in Kur'an âyetlerini beyan ederken bir tebyin yönteminin olup olmadığı meselesi, bu araştırmanın problemidir. Makalede amaçlanan, İnsan sûresi örneğinde, rivâyet ihtilafları özelinde, Hiz. Peygamber'in tebyin yönteminin -şâyet varsa- tespitidir. Bu doğrultuda bu ihtilafların incelenmesiyle, Kur'an'ın tamamında söz konusu edilebilecek bir yöntemden söz edilip edilemeyeceği sorusu da ortaya atılmıştır. Sûreye dair rivâyet ihtilaflarına ait veriler başklandırılarak incelenmiş, sonuçları değerlendirilmiştir. Elde edilen veriler doğrultusunda Hiz. Peygamber'in sünnetinde tebyinin konumu, yöntem olarak değeri ve imkânı, sonraki nesildeki durumu tartışılmıştır. Sonuç olarak sûreye ilişkin ihtilafların, diğer sûre ve âyetlerdeki benzer ihtilaflarla aynı nedenlere dayandığı tespit edilmiştir. Bu doğrultuda sadece İnsan sûresine değil, tüm Kur'an'a teşmil edilebilecek bir usulden söz edilebileceği verilerle ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, İnsan Sûresi, Tefsir, Rivâyet, İhtilaf, Tebyin Yöntemi.

* Doç. Dr. İstanbul Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Tefsir Anabilim Dalı sevkotkan@yahoo.com, Orcid: <https://orcid.org/0000-0002-6491-7235>.

Disputes About The Sūrat Al-Insān and The Prophet Muhammad's (PBUH) Tabyīn Method

Extended Abstract

The most important role in transmitting and understanding the Holy Qur'ān to humanity is played by the Prophet Muhammad (PBUH), who is in a position of authority. It belongs to the Prophet. For this reason, "Is there a method for the Prophet to tabyīn the verses of the Qur'ān to his companions?" our research started with the question and was carried out in two stages. In our first article, called "Hermeneutical Approach to the Holy Qur'ān in the Context of Sūrat al-Mā'ūn" It has been seen that the disputes in the direction of hadiths and narrations that have reached us from the Prophet took place in a way that can be called the *Sunnah of tabyīn*, which allows us to talk about the existence of the *tabyīn method*. In this research, the main question is, "Does the fact that the Prophet has a tabyīn sunnah allow talking about a general tabyīn method that he applies throughout the Qur'ān?" it has. Because the Prophet, in particular, examined a few verses and Sūrahs. The perspective of the message formed by the hadiths of the Prophet and other narrations may not provide the opportunity to claim the Prophet Muhammad's explanations, provisions, and recommendations regarding the Qur'ān, a situation that must be proven from the clarity of the requirements of scientific research.

Our article is the second of our research, which is designed in two stages. This article, as in the previous research article, is aimed to discuss the existence of the tabyīn method from a theoretical and practical point of view through an example. The Sūrat determined by us as an example is the Sūrat of al-Insān. The disagreements in the narrations related to this Sūrah, which were transmitted through the works of Tafsīr, were the reason for the selection of the Sūrah. Because these disputes, which contain four of the fundamental issues and essential discussions in the tafsīr's methodology or the 'Ulūm al-Qur'ān, can be an indicator that helps to talk about the general teaching method or prevents this decision. The four issues in the disputes formed by the narrations related to the Sūrat are the Meccan-Medinan nature of the Sūrah, its reason, "and give food- despite their desire for it- to the poor, the orphan, and the captive" (78:8). The identity of the people who are the interlocutors of the verse and who is meant by the word captive mentioned in the same verse. The issues of Meccan-Medinan, asbāb al-nuzūl, muḥamātu'l-Qur'ān and common words or body and nazāir in the tafsīr procedure cover these topics. Therefore, the findings obtained can objectively help determine whether to talk about a general method or not.

In this article, in which Sūrat al-Insān is examined, the analysis of the essential tafsīr sources and the analysis of the narrations related to the related Sūrat is adopted as a method. The article, which starts with the deductive method, is divided into categories by the findings, and each heading is discussed in its way. Accordingly, from the narrations about Sūrat, the place of revelation of Sūrat, the reason for the revelation of the 8th verse, after analyzing the poem, understanding the disputes, the role of hadiths in disputes, Makkī-Madanī and asbāb al-nuzūl narrations were examined, and the research was concluded with the title "Development of Tafsīr and the Disputes that Come with Narrations." In the conclusion section, the findings reached in each area are evaluated within the framework of research questions. Accordingly, the central question of our two-stage research and the question of this article, which constitutes the second part, is concluded by the induction method from particular to general in line with all intermediate evaluations.

The place of this article in the academic literature of tafsīr science can be stated as follows: When the tafsīr narrations and disputes that make up the subject of the paper and theoretical studies on Sūrat al-Insān were examined, the findings that

covered the problems of this research and reached the results could not be found. For example, in the article “The Significance of Content and Style in Determining Meccan-Medinan Sûrahs: The Case of Sûrah al-Insân” prepared by Soner Aksoy, Sûrat al-Insân was examined in terms of style and content. In this study, Sûrat al-Insân has not been discussed in terms of the type of the Qur’ân and its similarities with the contents of other Sûrahs. Again Dr. Samed Abdullahi Abid’s article “Examining the Narrations that Convey that Sûrat al-Insân is About the Virtue of the Ahli Bayt” is only one of the topics examined in this research, and it differs from this study in terms of the research problem, subject, method, and results.

Keywords: Sûrat al-Insân, Tafsîr, Narration, Disagreement, Tabyîn method.

Giriş

Kur’ân araştırmalarında temel kaynak niteliğindeki tefsirlere bakıldığında, bu tefsirlerde çok miktarda birbiriyle ihtilâflı rivâyetin bulunduğu görülmektedir. Bu ihtilâflar bazen bir âyete ilişkin iken bazen bir sûreye, bazen nüzûl sebeplerine bazen de bir âyetin veya kelimenin delaletine ilişkin olabilmektedir. Müfessirler bu rivâyetleri aktarırken, karmaşık bir durumla karşı karşıya olduklarının farkındadırlar. Zira bir âyetin nerede ve kimler hakkında nazil olduğu konusunda tezat içerisindeki rivâyetlerin yanı sıra âyet ve kelimelerin anlamlarında aynı husus geçerlidir. Bunlardan bazıları farklı derecelerde de olsa sahih olan, diğerleri de sıhhat şartlarını taşımasa da kayda değer görülen rivâyetlerdir. Ne var ki bu ihtilâflar, sadece sıhhat şartlarını haiz olmayanlar arasında değil, sahih olanlar arasında da görülmektedir.

Bu durum tefsir âlimlerini çözüm yolları aramaya ve bazı formüller geliştirmeye sevk etmiştir. Bu âlimlerin tefsir ihtilâflarını çözmek için geliştirdikleri formül, telif ve tercih şeklinde iki esasa dayanmaktadır. Buna göre şâyet bir konudaki ihtilâflı rivâyetler telif edilebilecek nitelikteyse uzlaştırılırlar. Buna karşın aralarındaki ihtilâf giderilemez boyutta bir tezat arz ediyorsa o takdirde bunun için geliştirilen sıhhat kriterlerine göre en uygun olanı tercih edilmekte, diğerleri ise tabir yerindeyse rafa kaldırılmaktadırlar. Geliştirilen bu yöntem günümüze kadar geçerliliğini korumuştur. Hâlen de akademik dünyada genelde tefsir rivâyetlerine bu şekilde yaklaşılmaktadır. Oysa bu yöntemin sorunu çözmeye yetersiz kaldığı açıktır. Nitekim Halil Aldemir’in “Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetleri Arasında Görülen Çelişkiler ve Geliştirilen Çözüm Yollarının Tahlili” ve Ferruh Kahraman’ın “Tefsirde İhtilâflar ve Sebepleri,” başlıklı makaleleri ve benzer çalışmalar, sorunun böyle bir yöntemle çözüme kavuşturulamayacağını göstermektedir.¹ Buna karşılık, bütün içerisindeki parçalara ilişkin oldukları için sınırlı bir alanda kalmakla birlikte isabetli tespitler

¹ bk. Halil Aldemir, “Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetleri Arasında Görülen Çelişkiler ve Geliştirilen Çözüm Yollarının Tahlili”, *Ekev Akademi Dergisi* 15/48 (Yaz 2011), 141-159; Ferruh Kahraman, “Tefsirde İhtilâflar ve Sebepleri”, *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 22 (Aralık 2009), 157-183.

yapan çalışmalar da vardır. Örneğin Bayram Demircigil'in, Hz. Peygamber'in daha çok istişhâd diye bilinen iktibaslarını incelerken rivâyet ihtilaflarına değinen çalışması böyledir. "Hz. Peygamber'e nispet edilen sınırlı sayıdaki âyet iktibaslarından bağlam dışı görülebilecek -az sayıda da olsa- bazı örnekler bulunduğunu" ifade eden yazar, bu durumun tabîi olduğunu ve her ne kadar bağlamın dışına çıkmış olsa da bunun Kur'ân'ın muhtevasına uygun olduğunu temellendirmeye çalışmaktadır.² Bağlam konusunu irdeleyen Nihat Uzun da bazı isabetli tespitlerde bulunmakla birlikte, Hz. Peygamber'in âyetleri farklı bağlamlarla irtibatlandırmasını bir bağlam sorunu olarak tartışmakta, konuyu bir yöntem sistematığı fikriyle ele almamaktadır.³ Hâlbuki aşağıda görüleceği üzere, konu çok daha kapsamlıdır. Kanaatimizce bu konuyu gerek tefsir ihtilaflarının gerekse de istişhâd gibi meselelerin arka planında bulunan temel sistematik boyutunda ele almak gerekir. Dolayısıyla asıl itibariyle konu, bağlam, rivâyet ihtilafları veya sebep-i nüzul ile ilgili bazı sorunlar olmayıp, bu tür meselelerin tümüne ışık tutacak olan Hz. Peygamber'in bir tebyin yönteminin var olup olmadığı ve bunun genel planda tefsire olan etkisidir.

Âlimlerin bu rivâyetlere yaklaşım tarzında göze çarpan önemli bir husus vardır. Görebildiğimiz kadarıyla tefsir âlimleri, konudan ziyade rivâyetlere odaklanmışlardır. Fakat sıhhat kriterlerini esas alan bu analitik yaklaşımda rivâyetin sıhhat yönüyle çok fazla öne çıkması, konunun dikkatten kaçmasına neden olabilmektedir. Diğer bir husus ise onların olayları ve âyetlerin manalarını ulaşılan rivâyetlere göre açıklamalarıdır. Söz gelimi bazen bir konuda herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır. Ama öncesinde nazil olan bir âyet, sonra ortaya çıkan bir olguyla ilişkilendirildiği için buna dair rivâyetler kayda geçmiş, bu da âyete veya olaya dair yegâne bilgiye dönüşmüştür.

Kanaatimizce bu rivâyet ihtilafları konu ekseninde bir çözümlemeyle anlaşılmaya çalışılacak olursa farklı sonuçlara ulaşılabilecektir. Çünkü bu ihtilafların, aktarım sorunlarından ziyade Hz. Peygamber'in daha önce nazil olan bir âyeti başka bir zaman başka bir bağlama yerleştirmesinden kaynaklandığı görülmektedir. Bu noktada onun bir tebyin sünnetinden de bahsedilebilir. Zira kaynaklarımızdaki ilgili tarihsel veriler, bu sünnetin sayılamayacak kadar örneklerle icra edildiğini göstermektedir. Bu tebyin örneklerinden birisi de İnsan sûresine, bilhassa 8. âyetine ilişkin ihtilafların ortaya çıkmasına neden olan uygulamadır. Bu çalışmada, tefsir rivâyetlerindeki ihtilaflara, öncelikle İnsan sûresi ekseninde bir çözümleme yapılacak, sonra da

² Bayram Demircigil, "Bazı Rivayetlerde Hz. Peygamber'in Bağlam Dışı Gözüken Ayet İktibasları", *Tefsir Araştırmaları Dergisi*, (12 Ekim 2021), 522.

³ Nihat Uzun, "Hz. Peygamber'in Tefsirinde 'Bağlam' Meselesi", *Bilimname* 22 (Ocak 2012), 129-157.

ulaşılan sonuç, aşağıda geleceği gibi, birkaç benzer örnekle takviye edilecektir.

İnsan ya da diğer ismiyle *Dehr* sûresine ilişkin dört hususta ihtilaf edilmiştir. Bunlar, sûrenin Mekkîliği-Medenîliği, sebep-i nüzûlü, “*O kullar ki yemekleri az olup canları istemesine rağmen onu miskine, yetime ve esire yedirirler,*” mealindeki 8. âyetinde övgüye mazhar olan kimselerin kimliği ve aynı âyette geçen *esir* kelimesiyle kimlerin kastedildiğidir. Bu çalışmanın temel iddiası şudur: Rivâyetlerdeki ihtilafları çözümlerken Hz. Peygamber’in âyetlerin manasında genişleme gerçekleştiren tebyin uygulamalarına odaklanmak bu ihtilafları farklı bir düzlemde anlamayı mümkün kılabilir. Bir başka deyişle bu makale, rivâyet ihtilaflarını anlaşılır kılmak için tebyin sünneti eksenli araştırmayı, bir araştırma yöntemi olarak teklif etmektedir. Bu iddianın geçerli olup olmadığını tartışabilmek için ilk önce İnsan sûresinin nerede ve hangi sebeple nazil olduğuna bakmak gerekmektedir.

1. Sûrenin Nüzûl Yerine İlişkin İhtilaflar

Müfessirlerin çoğuna göre İnsan sûresi Mekkî’dir. en-Nehhâs’ın (öl. 338/950) tahririne göre İbn Abbas (öl. 68/687-88), İnsan sûresinin Mekkî olduğunu,⁴ hatta Fîrûzâbâdî’nin (öl. 817/1415) derlemesindeki el-Kelbî (öl.146/763) ve Ebû Sâlih rivâyetine göre ise sûrenin tamamının Mekke’de nazil olduğunu açıklamıştır.⁵ Erken dönem müfessirlerimizden el-Huvvârî’ye göre (ö. 280/893 civarı) de sûrenin tamamı Mekkî’dir.⁶ Muḳâtil b. Süleymân⁷ (ö.150/767) ve herhangi farklı bir görüşe yer vermeden ona dayanarak es-Sa’lebî’ye (ö. 427/1035) göre de sûre Mekke’de indirilmiştir.⁸ İbn Kesîr⁹ (ö. 774/1373) gibi Ebûssu’ûd (900-972) da istisna yapmadan sûrenin Mekkî olduğunu söylemiştir.¹⁰ İbn Aşûr (1879-1973), sûrenin indiği yer konusunda ihtilaf edildiğini belirttikten sonra, İbn Abbas, İbn Ebî Talha (ö. 143/760), Ḳatâde (ö. 117/735) ve Muḳâtil’den sûrenin Mekkî olduğunun rivâyet edildiğini, bunun İbn Mesûd’un (ö. 32/652-53) da kavli olduğunu ifade etmektedir. Yine tefsirlerin ekseriyetinde

⁴ Abdurrahmân b. el-Kemâl Celâluddîn Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr fî’l-tefsîri’l-me’sûr* (Beyrût: Dâru’l-Fikr, 2011), 15/142.

⁵ Mecduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *Tenvîru’l-miḳbâs min tefsîri İbni Abbâs* (Beyrût: Dâru’l-Kutubi’l-İlmiyye, 1992), 627.

⁶ Hüd b. Muhakkem el-Huvvârî, *Tefsîru Kitâbillâhi’l-azîz*, thk. Bâlhâc b. Saîd Şerîfî (Beyrût: Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 1990), 4/446, 448.

⁷ Muḳâtil b. Süleymân, *Tefsîru Muḳâtil b. Süleymân*, thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte (Beyrût: Müessesetu’t-Târîhi’l-‘Arabî, 2002), 4/497.

⁸ Ebû İshâk Ahmed es-Sa’lebî, *el-Kesf ve’l-beyân: Tefsîru’s-Sa’lebî*, thk. Ebû Muhammed b. Aşûr (Beyrût: Dâru’l-İhyâi’t-turâsi’l-‘Arabî, 2002), 10/94.

⁹ İmâduddîn Ebû’l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr, *Tefsîru’l-Kur’âni’l-azîm*, thk. Mustafa es-Seyyîd Muhammed v.d. (Kâhire: Müessesetu’l-Kurtuba, 2000), 14/206.

¹⁰ Muhammed el-İmâdî el-Hanefî Ebû’s-Suûd, *İrşâdu’l-akli’s-selîm ilâ mezâyâ’l-kitâbi’l-kerîm: Tefsîru Ebî’s-Suûd*, thk. Abdulhamîd ‘Atâ (Riyâd: Mektebetu’r-Riyâdî’l-hadîse, t.y.), 5/433.

de sûrenin Mekkî kabul edildiğini ve Şehâbuddîn el-Hafâcî'nin (ö. 1069/1659) sûrenin Mekkî olduğu görüşünü cumhura nispet ettiğini söylemektedir.¹¹

Bazı müfessirlere göre ise sûre Medenî'dir. Sûrenin Medenî olduğu, İbn Dureys, İbn Merdûye (ö. 410/1020) ve el-Beyhâkî'nin (ö. 458/1066) tahrirlerine göre yine İbn Abbas'a dayandırılmaktadır. İbn Merdûye'nin başka bir tahririne göre İbn Zübeyr (ö. 73/692) de sûrenin Medenî olduğu görüşündedir.¹² Bunlar haricinde sûrenin Medenî olduğunun kendilerine dayandırıldığı iki kaynak şahsiyet ise Câbir b. Zeyd (ö. 93/711-12) ve Kâtâde'dir.¹³ ez-Zemahşerî¹⁴ (ö. 538/1144) ve er-Râzî (ö. 606/1210) de sûrenin Medenî olduğunu ifade etmişlerdir.¹⁵ İbn Cüzey'e (ö. 741/1340) göre de sûre Medenî olup Rahman sûresinin ardından inmiştir.¹⁶

İbn 'Atiyye (ö. 541/1147) ise bazı müfessirlere göre sûrenin tümüyle Mekkî olduğunu söyledikten sonra, Mücâhid (ö. 103/721) ve Kâtâde'den Medenî olduğunun tahkiye edildiğini, Hasan-ı Basrî (ö. 110/728) ve İkrime'ye (ö. 105/723) göre ise içinde Mekkî âyet olmakla birlikte Medenî olduğunu aktarmaktadır.¹⁷ Mâverdî (ö. 450/1058) de sûrenin İbn Abbas, Muğâtil, Kelbî ve Yahyâ b. Sellâm'a (ö. 200/815) göre Mekkî olduğunu kaydetmektedir. Yine onun kaydettiğine göre diğerleri, "Şüphesiz ki bu Kur'ân'ı sana biz indirdik," mealindeki 23. âyetten sonuna kadar Mekkî, önceki kısmının ise Medenî olduğu görüşündedirler.¹⁸ Ebû Hayyân (ö. 745/1344) da sûrenin Medenî olduğu kaydını düştükten sonra, cumhura göre Mekkî, Mücâhid ve Kâtâde'ye göre Medenî, Hasan-ı Basrî ve İkrime'ye göre ise bir âyeti hariç Medenî olduğu şeklindeki görüşleri aktarmaktadır.¹⁹

Görülen o ki, sûrenin Mekkî olduğu, üç ayrı rivâyetle İbn Ab-

¹¹ Muhammed b. Tâhir b. Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye li'n-neşr, 1984), 29/370.

¹² Abdurrahmân b. el-Kemâl Celâluddîn es-Suyûtî, *ed-Durrül-mensûr fi't-tefsîri'l-me'sûr* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2011), 15/142.

¹³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 29/370.

¹⁴ Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer ez-Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf an haşkâiki't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fi vücûhi't-te'vîl*, thk. Halîl Me'mûn Şeyhâ (Beyrût: Dâru'l-Ma 'rife, 2009), 6/274.

¹⁵ Fahrüddîn er-Râzî, *et-Tefsîru'l-Kebîr: Mefâtihu'l-gayb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981), 30/235.

¹⁶ Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed el-Kelbî (İbn Cüzey), *et-Teshîl li-ulûmi't-tenzîl*, thk. Muhammed Sâlim Hâşim (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 1995), 519.

¹⁷ Ebû Muhammed 'Abdulhaq b. 'Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*, thk. Abdusselâm Abdussâfi Muhammed (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, 2010), 5/408.

¹⁸ Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed el-Mâverdî, *en-Nüket ve'l-'uyûn: Tefsîru'l-Mâverdî*, thk. es-Seyyîd b. Abdulmaqsûd thk. Abdurrahîm (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, t.y.), 6/166.

¹⁹ Ebû Hayyân el-Endelûsî, *el-Bahru'l-muhîr* (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-'ilmiyye, 1993), 8/385.

bas'la birlikte İbn Mesûd, İbn Ebî Talha, Kâtâde gibi sahabe ve tabiûn âlimlerinden rivâyet edilmiştir. Bunlar dışında âyet istisnası yapmadan sûrenin Mekkî olduğu görüşünü serdeden Muqâtil, yine Mekkî olduğu görüşündeki Kelbî ve İbn Sellâm'a ilaveten Mekke'de indirildiğini açıkça söyleyen Huvvârî'nin de sûrenin Mekkî olduğunu söylemeleri önemlidir. Zira bu şahsiyetler erken dönem müfessirlerindendir. Nitekim Ebû Hayyân'ın cumhura göre, İbn 'Atiyye'nin ise ekseriyet müfessire göre Mekkî olduğunu kaydetmiş olmaları da aynı şekilde önemlidir. Buna karşılık Medenî olduğuna ilişkin rivâyetlerin kendilerine dayandırıldığı İbn Abbas ve Kâtâde'nin, Mekkî olduğuna ilişkin rivâyetlerin de kaynağı olmaları dikkat çekicidir

2. Sûrenin Nüzûl Sebebine İlişkin İhtilaflar

Kaynaklarımızda bu sûreye dair dört farklı sebab-i nüzûl rivâyeti bulunmaktadır. İbn Abbas'tan gelen bir rivâyete göre bu âyetler, Hz. Ali ve Fatıma'nın arka arkaya iftar için hazırladıkları yemeği isteyen bir yetime, sonra bir miskine, sonra da müşrik esirlerden birine, onları kendi nefislerine tercih ederek yedirmeleri üzerine inmiştir.²⁰ Bu rivâyetlerden ikincisi de İbn Abbas'a aittir. İbn Abbas, "o gün onların esirleri Müşriklerdi. Resûlullah'ın (as) o gün ahabına esirlere ikramda bulunmalarını emretmesi bunu göstermektedir. Bunun üzerine onlar da yemekte esirleri kendilerine tercih ettiler," diyerek âyetin Bedir esirlerine hüsnü muamelede bulunan bazı sahabîler hakkında nazil olduğunu zikretmiştir.²¹

Üçüncü rivâyet de yine İbn Abbas'a aittir. Bu rivâyetinde, 4. âyetteki kâfirlerle Ebû Cehil ve arkadaşlarının kastedildiğini, sûrenin bu münasebetle indirildiğini açıklamıştır. Nitekim aynı rivâyete göre yetim ve miskinler gibi esirlerden maksat da müşriklerin elindeki Müslümanlardır. Tefsiri açıklamaları şeklindeki bu rivâyete göre sûre, Mekke'deki bir olay veya bununla birlikte genel sorunlar üzerine nazil olmuştur.²²

Dördüncüsü ise Muqâtil'in tercih ettiği rivâyettir. Başka tefsirlerde de farklı anlatımlarla aktarılan bu rivâyete göre Muqâtil, âyetin Ebû Dahdah hakkında indiği görüşündedir. Bu anlatımda, akşam yemeği vaktinde önce bir dilenci, sonra yetim bir cariye, sonra da bir esir gelerek aç olduklarını söylemişlerdir. Bunun üzerine Ebû Dahdah zevcesinden yiyecek bir şey hazırlamasını istemiş, o da her seferinde bunlara ekmeç yaparak yedirmiş, kendilerine de sadece bir ekmeçlik un kalmıştır. Âyet de bunun üzerine nazil olmuştur. Muqâtil'e göre yetim, anasız babasızlar, esir ise müşrikler dâhil bütün esirlerdir. O,

²⁰ Ebû'l-Hasen b. Ahmed (ö.468/1076) el-Vâhidî, *Esbâbu'n-nüzûl*, thk. Kemâl Besyûnî Zeglûl (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1991), 470.

²¹ Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 15/154.

²² Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-mikbâs*, 627-628.

bu âyetin Hz. Ali hakkında indirildiğine ilişkin rivâyetleri ise zayıf görmektedir.²³ Buna karşılık İbn 'Atiyye, Ebû Dahdah rivâyetini zayıf görerek Hz. Ali rivâyetini tercih etmiştir.²⁴

Râzî, sûrenin Hz. Ali'ye tahsisinin doğru olmadığına, bu vasıflara ait herkes hakkında umumi olduğuna ilişkin onların büyükleri dediği Mu'tezile müfessirlerinin görüşlerini aktarmaktadır. Onlara göre 8. âyette övgüye mazhar olan kimselere, bu vasma sahip olan Hz. Ali gibi diğer sahabe de dâhildir. Yine onlara göre ifadelerin çoğul olması sûrenin *itaatkâr* ve *ebrâr* vasfına sahip olan umuma delalet ettiğini göstermektedir. Zira bu çoğul ifadelerle rağmen sûre tek bir kişiye tahsis edilirse nazmı bozulur.²⁵ Buna göre Mu'tezilî müfessirlerin, âyetin anlamsal bakımdan Hz. Ali ile ilişkilendirilmesini uygun görmekle birlikte sebab-i nüzûlü bakımından uygun görmemeleri, onların Medine'de gerçekleşen bazı hadiselerin Mekkî âyetlerin şümûlüne alınacağı görüşünde olduklarını göstermektedir.

Buraya kadar aktarılan rivâyetlerde görüldüğü gibi, müfessirlerin ekseriyeti sûrenin Mekkî olduğu görüşünde olmalarına rağmen, İbn Abbas'tan gelen bir rivâyet hariç, paradoksal bir şekilde sebab-i nüzûl olarak Medine'de geçen bazı olay ve şahısları göstermiş ve sûrenin Medenî olduğunu da buna dayandırmışlardır. Birazdan görüleceği gibi, bu çelişkili durum 8. âyete ilişkin ihtilaflarda da mevcuttur.

3. Sûredeki 8. Âyet Bağlamında İhtilafların Kaynağı

8. âyete ilişkin muhtelif rivâyetler değerlendirildiğinde, buradaki ihtilafın da âyetin sebab-i nüzûlü olarak gösterilen rivâyetlerin Medine'deki bazı şahıs ve olaylarla ilişkilendirilmesinden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Zira, buradaki esirlerin kimliğine ilişkin üç farklı hadis rivâyetinin de Medine'de geçen olaylarla ilişkilendirilmesi, sûrenin veya bir kısım âyetinin Medine'de nazil olduğuna dair görüşlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur.

Bu âyette geçen *esir* tabiriyle kastedilenlerin, ehl-i kible veya müşrikler olduğuna ilişkin farklı rivâyetler vardır.²⁶ es-San'ânî (ö. 211/826-27), *Ķatâde*'den esirlerin müşrikler olduğunu, *Mücâhid*'den de bunun mahpus manasında kullanıldığını rivâyet etmektedir. Ayrıca o, es-Sevrî'den, Kelbî ve Ebû Sâlih tarikiyle de İbn Abbas'tan buradaki esirlerin müşrikler olduğunu rivâyet etmektedir.²⁷ Halbuki *Fîrûzâbâdî*'deki Kelbî ve Ebû Sâlih tarikiyle gelen rivâyetinde ise İbn

²³ Muḳâtil, *Tefsîr*, 4/525.

²⁴ İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5/408.

²⁵ Râzî, *Mefâtiḥu'l-gayb*, 30/243-44.

²⁶ İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâ'îl b. Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Mustafa es-Seyyîd Muhammed v.dğr (Kâhîre: Müessesetu Kurtuba, 2000), 14/210.

²⁷ Abdurrezâk b. Hemmâm es-San'ânî, *Tefsîru'l-Kur'ân*, thk. Mustafa Müslim Muhammed (Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1989), 3/336-337.

Abbas, esirlerin müşriklerin elindeki Müslümanlar olduğunu söylemektedir.²⁸

Bu durum aynı rivâyetin iki tariki arasında ciddi bir fark olduğunu göstermektedir. Ancak Fîrûzâbâdî'den sûrenin tamamına bakılırsa, buradaki rivâyetin daha tutarlı olduğu görülür. Çünkü sûrenin Mekki olduğu belirtildikten sonra sûrede kendilerinden dolayı şekilde bahsedilen kimselerin, Velid b. Muğîre, Ebû Cehil ve 'Utbe b. Rebî'a gibi Kureyş'in ileri gelen inkârcıları oldukları kaydedilmektedir. Sûrenin tefsiri içerisinde birkaç yerde nüzûl sebebi bağlamında bu şahıslardan bahsedilmesi,²⁹ İnsan sûresinin, İbn Abbas tarafından bir bütün olarak Mekke'de indirildiği bilgisiyle tefsir edildiğini göstermektedir. Bu durumda şu soruyu sormak gerekir: Eğer bu sûre Mekke'deki bazı şahıs ve olaylar hakkında nazil olmuşsa o halde neden bazı müfessirler Medine'de indiğine ilişkin rivâyetleri tercih etmişlerdir?

Taberî, *esir* kelimesinin tefsiri konusunda ihtilaf olduğunu belirttiğinden sonra Katâde, İkrime ve Hasan-ı Basrî gibi bazı tabiûn müfessirlere göre burada esirlerle kastedilenlerin müşrikler, Mücâhid, Saîd b. Cübeyr ve 'Atâ gibi müfessirlere göre ise ehl-i kible mahpuslar olduğuna ilişkin rivâyetleri aktarmaktadır. Taberî'ye göre esirlerle ya müşrikler veya ehl-i kible mahpuslar kastedilmiştir. Fakat burada dikkat çeken husus, Taberî'nin, yukarıda zikredilen bazı görüşleri kayda değer bulmamış veya bu ihtilafı rivâyetleri cemetmiş olmasıdır. Böyle yapınca rivâyetlerdeki bazı önemli ayrıntılar kaybolmuştur. Nitekim Katâde'nin, "O gün esirler müşriklerdi," demiş olması, dikkat çekici bir örnektir. Bu ifadenin lafzı, onun daha önce esirlerle kastedilenlerin başka kimseler olduklarını, ama hicretten itibaren Müslümanların gazve ve savaşlarda müşrikleri esir almalarından sonra artık onları da içermesi gerektiğine işaret etmektedir. Nitekim Taberî'deki Katâde rivâyeti, "Muhakkak ki Allah, esirlere iyilikle muamele edilmesini emretmektedir. O gün onların esirleri müşriklerdi," şeklindedir.³⁰ O bununla, âyetten genel manada hangi milletten ve dinden olursa olsun bütün esirlerin anlaşılması gerektiğini açıklamış, söz konusu tarihte bu kapsama müşriklerin de girdiğini söyleyerek örneklendirmiştir. Fakat Taberî'nin bu yorumunda, Katâde'nin ifadeindeki hicret öncesi döneme işaret eden ayrıntı görünmemektedir.

²⁸ Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-miğbâs*, 627.

²⁹ Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-miğbâs*, 627-629. Burada, 4. âyetin tefsirinde "kafirler" ile kastedilenlerin Ebû Cehil ve arkadaşlarının, 24. âyetteki "âsimen" tabiri ile Velid b. Muğîre'nin ve "kefûr" ile de 'Utbe b. Rebî'a'nın kastedildiği belirtilmektedir. Ayrıca 24. âyette itaat edilmemesi gerekenlerin Kureyş'in inkârcıları, 26. ve 27. âyetlerde kastedilenlerin Mekke ehli ve 31. âyette "zalim" tabiriyle anılanların da müşrik inkârcılar olduğu kaydedilmektedir.

³⁰ Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr et-Taberî, *Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Dâru Hicr, 2001), 23/544.

Yine Taberî, Mücâhid'den gelen rivâyetlerden birini, bunların mahpuslar olduğu şeklinde naklederken, Mücâhid'in Ebû Necîh'den gelen diğer rivâyetini ise “*Esir, mahpustur,*” ifadesiyle nakletmiştir.³¹ Halbuki es-San'ânî'de geçen rivâyette Mücâhid, esirlerle genel manada mahpusların kastedildiğini ifade etmekle birlikte, “*doymurman için Müslüman kardeşin daha hak sahibidir,*” açıklamasını da yaparak bununla aslında ehl-i kible Müslümanların kastedilmediğini, fakat onların da âyetin şümülüne alınabileceğini kastetmiştir. Mücâhid'in, burada âyeti sonraları farklı olaylarla irtibatlandırıp şümülünü genişleterek tevil ettiği anlaşılmaktadır.³² Kaldı ki kendisinin aktardığı rivâyetinde İbn Cübeyr de esirleri ehl-i kibleye tahsis etmemiş, “*Ehl-i kibleden kimseler ve diğerleri,*” demiştir. Bu nedenle Taberî'nin, Mücâhid ve İbn Cübeyr'e göre *esir* ifadesiyle ehl-i kible mahpusların kastedildiğini söylemesi, eğer zikretmediği başka bir nedeni yoksa gariptir. Çünkü burada Mücâhid'in *esir* kelimesini açıklamasındaki Mekkî arka plan kaybolmuştur.

Taberî'nin sınıflandırmasında dikkat çeken diğer bir husus da her ne sebepten olursa olsun Hz. Peygamber'den gelen hadisleri bu âyetin tefsirinde kullanmamış olmasıdır. Halbuki İbn Merdûye'nin tahricinde, Hz. Peygamber'in âyette geçen *esir* kelimesini köle ve mahpusla tefsir ettiğini görmekteyiz. Aynı hadis Saîd el-Hudrî'den de rivâyet edilmektedir.³³ İbn 'Atiyye bu âyeti tefsir ederken, Mücâhid, İbn Zübeyr ve 'Atâ'ya dayanarak bu âyetteki *esir* kelimesiyle mahpusların kastedildiğini aktarmaktadır. O bu âyetle, hapisteki insanlara sadaka vermenin teşbih yoluyla teşvik edildiği görüşündedir. Hudrî'den aktardığına göre Hz. Peygamber, *esir* kelimesini köle ve mahpuslarla tefsir etmiş ve bununla *Dâru'l-Harb*'de rehin bırakılan ve fidye talebiyle gelen Müslüman esirleri kastetmiştir.³⁴ Ayrıca Zemahşerî, yukarıda geçen Hudrî rivâyeti dışında Hz. Peygamber'den gelen farklı bir hadisi de aktarmaktadır. Buna göre Hz. Peygamber, âyette geçen *esir* kelimesini borçlu ile tevil ederek, “*Sana borçlu olan kimse senin esirindir; esirine hüsn-ü mualede bulun,*” diye buyurmuştur.³⁵ Bir başka hadis de Hz. Peygamber'den rivâyet edilen, “*Kadınlarınıza hayırla muamele etmenizi tavsiye ediyorum, zira kadınlarınız (eşleriniz) sizin yardımcılarınız, yani esirlerinizdir,*” şeklindeki hadistir.³⁶

Muhtemelen Hudrî'den gelen yukarıdaki hadis, Müslümanların

³¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 26/545.

³² San'ânî, *Tefsîr*, 2/336-337.

³³ İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5/410.

³⁴ İbn 'Atiyye, *el-Muharreru'l-vecîz*, 5/410.

³⁵ Zemahşerî, *Tefsîru'l-Keşşâf*, 6/277; Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, 30/245.

³⁶ Ebû Abdullâh Muhammed el-Çurtubî, *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî (Beyrût: y.y., 2006), 21/459; Ebû Abdullâh Muhammed b. Yezîd İbn Mâce, *Sünenü İbn Mâce*, thk. Muhammed Fu'âd 'Abdulbâkî (y.y.: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'arabî, t.y.), “Nikah”, 3 (No.1851).

gazve ve savaşlarda müşrikleri esir almalarından öncedir. Hatta sûrenin Mekkî olduğuna itibar edilirse hadisin de Mekkî olması muhtemeldir. Zira orada esir kelimesiyle vasıflanabilecek kimseler ancak köle ve mahpuslardır. Nitekim İkrime'nin, "Esir, Arapların Hintlilerden ve başkalarından esir aldıklarıdır," demesi buna işaret etmektedir.³⁷ Başka bir rivâyetinde ise *esir* kelimesiyle kölelerin kastedildiğini söylemiştir.³⁸ Taberî'nin burada İkrime rivâyetlerine yer vermemesi, onun sûrenin Mekke'de nazil olduğuna ilişkin rivâyetleri kayda değer bulmadığı şeklinde anlaşılabilir. Fakat muhtemelen o, bu rivâyetleri kendi metodu gereği sıkça başvurduğu telifi mümkün kılmadığı için tercih etmemiştir. Çünkü İkrime'nin esir tanımı Mekke ortamına işaret etmektedir. Nitekim Taberî, sûrenin Mekkî olduğuna ilişkin yukarıda geçen İbn Abbas ve Muḳâtil rivâyetlerine de yer vermemiştir. Böylece o, diğer müfessirlerin hadislere ve diğer tefsir rivâyetlerine dayanarak altı farklı gruba esir kelimesinin şümulüne almalarına karşın, telif ve tercih yöntemini kullanarak bunları müşrikler ve ehl-i kible Müslümanlar şeklinde iki grupta toplamıştır.

Taberî'nin Mekkî rivâyetlere yer vermemesinin nedeni, onun metodolojisiyle alakalı olabilir. Çünkü o, âyet ve sûrelerin Mekkî veya Medenî olmasındaki ayrıntılar yerine ihtilaf ve ittifak halindeki rivâyetleri aktarmaya ve âyetin mesajını öne çıkarmaya odaklanmış görünmektedir. Nitekim âyette yemeklerini ihtiyaç sahiplerine yedikleri için övülenlerin, kıyamete kadar bu sığara sahip olan herkesi, esir ifadesinin de o günkü Müslüman ve müşrik esirlerle birlikte kıyamete kadarki bütün esirleri kapsadığını ifade etmektedir.³⁹ Bundan olmalı ki, Taberî'nin tefsirinin sûre girişlerinde, nerede indirildikleri bilgisi yoktur. Halbuki sonraki müfessirler, nüzûl yeri bilgilerine yer vermeye özen göstermişlerdir. Fakat onlar, ihtilaflı rivâyetleri kısmen tartışmakla birlikte, daha çok önceki tefsirlerdeki aktarmakla yetinmişlerdir.

Mesela bunlardan Mâverdî, 8. âyette geçen *esir* kelimesi hakkında üç kavil bulunduğunu, Mücâhid'e göre bununla Müslüman mahpusların, İkrime'ye göre kölelerin, Hasan-ı Basrî ve Saîd b. Cübeyr'e göre ise esir edilen müşriklerin kastedildiğini aktarmakla yetinmiştir.⁴⁰ Râzî de *esir* hakkında beş farklı görüş bulunduğunu aktarmakla birlikte çözümlenme yapmamış ve bu farklılığın nedenini sorgulamamıştır. Buna göre esirler, müşrikler, memlûk köleler, borçlular, mahpuslar ve zevcelerdir.⁴¹

İbn Cüzey de aynı şekilde bu konuda beş kavil bulunduğunu

³⁷ Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 15/154.

³⁸ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 14/210.

³⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 26/545.

⁴⁰ Mâverdî, *en-Nüket ve'l-uyûn*, 6/166.

⁴¹ Râzî, *Mefâtîhu'l-gayb*, 30/245.

söyleyerek, bunların, Müslümanların arasında bulunan kâfirler, kurtuluş fidyesi talep etmek için *Dâru'l-Harb*'den gelen Müslüman esirler, köleler, mahpuslar ve zevceler⁴² olduğunu, ancak rivâyetler arasında tercihte bulunarak birinci kavlin daha isabetli olduğunu söylemiştir. Çünkü Hz. Peygamber, yukarıda geçtiği gibi müşrik esirleri bazı Müslümanlara teslim ederek onlara iyi davranmalarını kendilerinden istemişti. Burada Râzî'nin tasnifindeki borçlulara karşılık, İbn Cüzey'de bunların yerine fidye talebiyle gelen Müslüman esirlerin yer alması dikkat çekmektedir.

Görüldüğü gibi, ihtilaflı rivâyetler ve sonraki devirlerde müfessirler tarafından bunların üzerine bina edilen görüşlerdeki farklılıklar, karmaşık bir durumla karşı karşıya olduğumuzu göstermektedir.

4. Rivâyetlerdeki İhtilafları Anlaşılır Hale Getirebilmenin Yolu

Bu karmaşık durumu anlaşılır kılmak için şu soruları sormak yerinde olacaktır. Bu ihtilaflar gerçekte nereden kaynaklanmaktadır ve bunlara rağmen konuyu anlamak nasıl mümkün olacaktır? Buradaki ihtilafları tefsir âlimlerinin önermiş oldukları çözüm yollarına göre bir izaha kavuşturmak ne ölçüde sağlıklıdır? Yoksa başka çözüm yolları mı bulmak gerekiyor?

Söz konusu ihtilafları âlimlerin önerdikleri gibi mümkünse cem/telif etmek, değilse tercih yoluyla çözmek yerine bunları hermenötik tembihler⁴³ eşliğinde anlamaya çalışmak bize daha doğru görünmektedir. Zira buradaki ihtilafları cem/telif veya tercih yollarıyla çözmeye çalışmak çoğunlukla bir zorlamaya gitmeyi gerektirmekte ve sıhhat kriterlerine uygun olmalarına rağmen kaynaklarımızda yer alan birçok bilgiyi değersiz hale getirmektedir. Sonuçta çoğu kez zorlamayla telif edilebilen, tezat durumunda ise ancak biri tercih edilen rivâyet ve görüşlerin dışında kalanlar gayri sahih oldukları ifade edilmiş olmasa da işlevsiz bırakılmaktadır. Bu durum kaynaklarımızın sıhhat açısından değerini de kuşkulu hale getirmektedir. Şu hususları tekrar düşünmek durumun ehemmiyetini anlamayı sağlayacaktır: Sıhhat kriterlerine uygun oldukları için *telif* edilmeye değer görülen ve yine sahih oldukları için reddedilmeyip *tercih* yoluyla çözüm aranan, ama aslında elenen ve dolayısıyla değerini yitiren bu rivâyetlerin kaynağında sırasıyla Hz. Peygamber, sahabe ve tabiilerden başkaları mı vardır? Şâyet bu rivâyetler onlardan geliyorsa geliştirilen cem/telif veya tercih yöntemi ne ölçüde meşrudur? Şâyet bu yöntemin dışına çıkarsak sahih görülen veya en

⁴² İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 519.

⁴³ "Hermenötik tembihler" ifadesiyle, yorumcunun bir metni veya tarihsel hadiseyi anlamaya yöneldiğinde metin ve yorumcu ile ilgili hermenötik öneriler kastedilmektedir.

azından kayda değer bulunan bu ihtilafli rivâyet ve görüşleri nasıl anlamamız gerekir?

Yukarıdaki soruları cevaplandırmadan önce sorunu anlamak açısından şu tarihsel arka planı düşünmek ufuk açıcı olabilir: Kur'ân'ın nüzûl zamanında, diğer milletler gibi Mekke'de Arap kabilelerinin elinde de esir ve köleler bulunmaktaydı. Merhametli köle sahipleri yanında merhametsizler de vardı. İkrime'den rivâyet edildiği gibi Hintlilerden ve diğer milletlerden esir alınan talihsiz insanlar da himmete muhtaç idiler. Bunlara insanca muamele gerekiyor, yukarıda geçtiği gibi bunların zaman zaman kurtuluş fidyesi ihtiyacı da doğuyordu. Bazı acımasız kimselerin köle ve esirlere insanca muamele etmedikleri vakiydi. Nitekim Müslüman kölelere müşrik sahiplerinin reva gördükleri kötü muamele insanlık sınırlarına sığmayacak düzeydeydi.⁴⁴ Bu nedenle Kur'ân'da, imkân bulduklarında Müslümanların bunlara destek olmaları, ihtiyaçlarını gidermeleri ve azat edilmeleri için satın alınarak hürriyetlerine kavuşturulmaları teşvik edilmekte ve köle azadı Mekki bir âyette *akabe* (sarp yokuş) olarak değerlendirilmekteydi.⁴⁵

Diğer taraftan Mekke müşrikleri Müslümanları baskı altında tutarak onları her açıdan kısıtlıyorlardı. Buna karşılık Müslümanların hali vakti yerinde olanları yanında fakirleri de vardı. Bu koşullarda hayat mücadelesi verirken müşriklerin elinde eziyet çeken Müslüman kölelere de destek olma ihtiyacı doğmaktaydı. Bu gerilim koşullarındaki zorluklara bir de Müslümanların Ebû Tâlib mahallesinde muhasara edilerek onlara boykot uygulanması eklenmişti. Bu durumda karınlarını doyurmakta dahi zorlanan Müslümanların köle ve esirlere destek olmaları kolay değildi. Öyle ki açlıktan ağlayan çocukların sesleri mahallenin dışından duyulmaktaydı. Belki gıdasızlıktan vefat edenler de vardı. Bunun üzerine Mekke döneminin son zamanlarında indirildiği değerlendirilen⁴⁶ İnsan sûresinde, Yüce Allah onlara bir Müslümanın yaptığı fedakârlığı örnek göstererek onları teselli ediyor, sabırla bu zorlukları aşacaklarını bildiriyor ve dayanışmalarını teşvik ediyordu.

Zorluklar karşısında dayanışma ve infakta bulunma ihtiyacı özellikle Mekke döneminin temel meselelerinden biriydi. Bu nedenle Mekke'de toplumsal bir sorun olan yetim, miskin, köle ve esirler konusu birçok Mekki sûrede işlenmektedir. Mesela bu sûrelerden birisi, içinde yetimlere, miskinlere ve genel manada ihtiyaç sahiplerine

⁴⁴ Ahmet Özel, "Tarih Boyunca Savaş Esirleri ve Hukuk", *İnsan Hakları Araştırmaları* 3 (Aralık 2004), 82-83.

⁴⁵ el-Beled 90/11-13.

⁴⁶ Sûrenin nüzûl zamanına ilişkin tartışmalar için bk. Soner Aksoy, "The Significance of Content and Style in Determining Meccan-Medinan Sûrahs: The Case of Sûrah al-İnsân", *darulfunun ilahiyat* 29/1 (30 Haziran 2018), 54-55.

yardım etmeyenleri kınayan Mâ'ûn sûresidir. Bu sûre tamamen bu sorunu işlemektedir. Diğer bir örnek ise Mekke'de indirildiği kabul edilen Beled sûresidir. Bu sûre de İnsan sûresinin 8. âyetinde isimleri anılan yetimler, miskinler ve köleler, dolayısıyla esirler konusunu işlemekte ve sûrede, Müslümanların köle azadı yanında şiddetli açlık günlerinde yetimi ve yoksulu doyurmaları teşvik edilmektedir. Görüldüğü gibi bu tarihî arka plan da İnsan sûresinin Mekke'de indiğine ilişkin rivâyetleri desteklemektedir. O zaman Medenî olduğuna ilişkin rivâyet ve görüşlerin kaynağı nedir?

Bu soruya en iyi, Muḳâtil'in Beled sûresinin tefsirinde izlediği yol açıklık getirmektedir. O, sûrenin Mekkî olduğunu kaydetmesine rağmen yeminle başlayan giriş mahiyetindeki ilk üç âyetinden sonra gelen 4. âyetin⁴⁷ ve sonuna kadar diğer âyetlerin Medine'deki bir şahıs hakkında indiğini söylemektedir.⁴⁸ İlgili âyetlerin tefsirinde, Medine'de malını hayır yolunda harcadığı için elinde avucunda bir şey kalmadığını söyleyen ve bir günahı yüzünden Hz. Peygamber'in köle azat edip altmış fakiri doyurmasını kendisinden istemesi üzerine sızlanan el-Hâris b. 'Amr'ın durumunu âyetin kapsamına alarak anlatmaktadır. Burada Muḳâtil'in yaptığı, Mekke'de nazil olan bir âyeti Medine'deki benzer bir olaya teşmil etmektir.

Birçok sûrede olduğu gibi burada da yoksulların gündeme getirilmiş olması, Mekke'de olduğu gibi o günün Medine'sinde de fakir fukaraya ve kölelere destek olmaya şiddetle ihtiyaç olduğunu göstermektedir. Fakat Medine'deki benzer bir olayın Mekke'de nazil olan bir âyetin şumulüne alınması, Mekke'de böyle toplumsal bir sorunun mevcudiyeti yanında Mekkî bir sebep-i nüzûlün mevcudiyetini de gerektirmektedir. Nitekim Taberî'nin zikrettiği rivâyette sûrenin inzali, Hz. Peygambere düşmanlık yolunda çok fazla mal helak ettiğini söyleyen bir inkârcı ile ilişkilendirilmiştir.⁴⁹ Dolayısıyla İnsan sûresi gibi Beled sûresi de böyle bir sebep-i nüzûl üzerine Mekke'de indirilen bir sûre olmasına rağmen Muḳâtil'in uygulamasında görüldüğü gibi Medine'deki benzer bir hadiseyle ilişkilendirilmiştir.

Benzer şekilde, birçok tefsirde sûrenin, indirildiği şehir olan Mekke'ye⁵⁰ yeminle başlayan giriş mahiyetindeki ilk üç âyeti de yıllar sonraki Mekke'nin fethi ile ilişkilendirilmiştir. Nitekim başta İbn Abbas olmak üzere, İbn Zeyd, Mücâhid, Dahhâk ve 'Atâ gibi müfessirler, bu âyetlerle kendisine yemin edilen beldenin Mekke olduğunu kaydetmektedirler. Bu Mekkî âyetlerle, Hz. Peygamber'in Harem'de müşriklerle savaşmasının helal kılındığını ifade etmiş

⁴⁷ Muḳâtil, *Tefsîr*, 4/701.

⁴⁸ Muḳâtil, *Tefsîr*, 4/704.

⁴⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/412-413.

⁵⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/401-402.

ve bunları Medine döneminden sonra gerçekleşen Mekke'nin fethi olayları ile ilişkilendirmişlerdir.⁵¹ İşte bu örneklerin gösterdiği gibi, tefsir rivâyetlerindeki ihtilafların arkasındaki neden gerek Mukâtil'in gerekse de önceki müfessirlerin hususen nazil olmuş olan âyetleri daha sonraki hadiselerle irtibatlandırmalarıdır. Öyle anlaşılıyor ki sonraki müfessirler, zikredilen bu olayları âyetlerin gerçek sebep-i nüzulleri saymışlardır. Zira onların Mekkî âyetleri Medenî saymalarının gerekçesi bazı müfessirlerin açıkça ifade ettikleri gibi, bu olaylardır.⁵² Şimdi de şu soruyu sormak gerekecektir: Gerek sahabe ve tabiûn, gerekse de müfessirler olsun sonra çıkan olayları önceden başka bağlamlarla nazil olan âyetlerin kapsamına alırlarken nasıl bir meşru temele dayanmışlardır? İşte bu sorunun cevabını aradığımızda, karşımıza Hz. Peygamberin hadisleri çıkmaktadır.

5. İhtilafların Ortaya Çıkmasında Hadislerin Rolü

Hz. Peygamber'in hadislerinin, sahabe, tabiûn ve sonraki müfessirlerin böyle davranmalarının önünü açtığı söylenebilir. Çünkü yukarıda arz edildiği gibi, rivâyetlerdeki ihtilafların kaynağında sahabe ve tabiûn müfessirlerinden gelen rivâyet ve görüşler, onların arkasında da çoğunlukla Hz. Peygamber'den rivâyet edilen hadisler bulunmaktadır. Nitekim müfessirlerin, yukarıda bu hadislere dayanarak *esir* kelimesini altı farklı manaya hamlettiklerini görmüştük. Bunlardan beşi açık şekilde hadislerden kaynaklanmaktadır. Hz. Peygamber bir hadisinde bunların köleler ve mahpuslar olduğunu, diğer bir hadisinde insanın borçlusunun onun esiri olduğunu beyan etmişti. Hatta başka bir hadisinde, kişinin zevcesinin de onun esir kapsamına alındığını görmüştük. Ayrıca Hz. Peygamber, Bedir esirlerini bazı sahabilere emanet ederek onların yedirilmelerini ve haklarının korunmasını tavsiye etmiş, bu olayı esas alan bazıları da esirlerle müşriklerin kastedildiğini bu olaya bağlamışlardı. Yukarıda Hudri'nin rivâyetindeki kurtuluş fidyesi talep etmek için *Dâru'l-Harb*'den gelen Müslüman esirlerle ilgili ilave de eğer kendi tevili değilse hadisin devamıdır.

Gerçi sahabe rivâyetlerindeki farklılığın, onların yerine göre sorulan özel bir soruya cevap vermelerinden, hadisenin râvînin aklında eksik kalmasından, rivâyetin sadece gerekli kısmını söylemeyi yeterli görmüş olmalarından veya kendilerine o kadar bilginin ulaşmasından kaynaklandığı durumlar vardır. Fakat böyle de olsa, burada sözü edilen müfessirler, âlim sahabiler ve onların öğrencileridir. Anlaşılan o ki ilk iki neslin âlimleri, biraz önce ifade edildiği gibi, ya Hz. Pey-

⁵¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/403-406.

⁵² İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 519; Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed İbrahim es-Semerçandî, *Tefsîru's-Semerçandî: el-Bahru'l-ulûm*, thk. Ali Muhammed Mu'avvad (Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1993), 3/430.

gamber'in hadislerine dayanıyorlardı veya onun yaptığı gibi yeni hadiselerle karşılaştıklarında bunları tevil yoluyla önce nazil olan âyetlere bağlayarak âyetin bu hadise için nazil olduğunu söylüyorlardı. Fakat sonuçta bu ta'mîm ile gerçek esir ve köleden bahseden âyetin manası, çeşitli şekillerde hürriyeti kısıtlanan insanların tamamını içine alacak şekilde genişlemiş ve böylece kapsamlı bir tevil örneği ortaya konmuştur. Ama bu arada sûrenin Mekke'de nazil olması da kuşkulu hale gelmiştir.

Yukarıdaki analizler, sûrenin bütünüyle Mekkî olduğunu, Medenî olduğuna ilişkin görüşlerin ise Medine'deki bazı hadiselerle ilişkilendirilmesinden kaynaklandığını göstermektedir. Aslında sûrenin bütünüyle Mekkî olduğunu muhteva ve üslubu da desteklemektedir. Aynı şekilde nazmı ve üslubu da Mekke dönemini yansıtmaktadır. Nitekim sûrenin Mekkî olduğu görüşünde olan İbn Âşûr (ö.1973) ve Muhammed Âbid el-Câ'birî (ö. 2010) gibi müfessirler, bu görüşlerini sûrenin muhtevası ve üslubundaki Mekkî özelliğine dayandırmışlardır. İbn Âşûr, sûrenin üslup ve manasının, Mekkî sûrelerdeki üslup ve manayla aynı olduğunu ifade etmektedir.⁵³ Aynı şekilde Câ'birî de bu görüşünü sûrede cari olan bu özelliklerle temellendirmektedir.⁵⁴ Yine sûreyi muhteva ve üslup açısından inceleyen Aksoy da İbn Âşûr ve Câ'birî ile aynı kanaati paylaşmaktadır. Sûrenin Medenî olduğu görüşünün bu döneme ait rivâyetlere dayandığı kanaatini izhar ederek sûreyi üslup özellikleri ve muhteva bakımından ayrı başlıklar altında inceleyen Aksoy, araştırma neticesindeki kanaatini, "*İnsan sûresinin üslup ve muhtevasına dair ortaya koyduğumuz genel çerçeveden hareketle sûrenin Mekkî dönem sûrelerinden olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz,*" şeklinde ifade etmektedir.⁵⁵

Muğâtil'in sûrenin Mekkî olduğunu belirtmesine rağmen 8. âyetin Ebû Dahdah hakkında inmiş olduğunu ifade etmesini de sûre ve âyetin Medine'de indirildiği yerine bu şahsın yaptığı hayırlı amelle âyette övülenler derecesinde olduğunu, dolayısıyla umumi manada âyetin böyle hayır sahibi kimselerden bahsettiği şeklinde anlamak daha doğru olacaktır. Nitekim Huvvârî de sûrenin tamamının Mekke'de indiği görüşünde olmakla birlikte o da Muğâtil gibi 8. âyetteki esir kelimesiyle müşriklerin kastedildiğine ilişkin bir rivâyeti aktarmaktadır. Buna göre bu âyette övülenler, Bedir esirlerine hüsnü muamelede bulunan muhacir sahabîlerdir.

Aslında sahabe ve tabiûn müfessirlerinin Mekke'de nazil olmasına rağmen sûrenin bir kısım âyetinin Medine'de nazil olduğunu söylemelerinin sebebi, bu âyetlerin Medine'deki benzer hadiselerle

⁵³ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 29/370.

⁵⁴ Muhammed Âbid el-Câ'birî, *Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm* (Fas: Dâru'l-Beydâ, 2008), 2/197.

⁵⁵ Aksoy, "The Case of Sûrah al-Insân", 49-69.

de ilgili olduğunu ifade etmek içindir. İbn Cüzey, açık bir şekilde, sûrenin Medenî olduğuna ilişkin görüşüne gerekçe olarak, aktardığı sebab-i nüzûl olayının Medine’de geçmesini göstermektedir.⁵⁶ Buna göre bir sûre veya âyeti için Medenî bir sebab-i nüzûl rivâyeti aktarılmışsa bu haberler dikkate alınarak onlara Medenî demişlerdir. Diğer taraftan Mekke’de inmekle ve burada inen sûrelerin üslup ve muhteva özelliklerine sahip olmakla birlikte bir sûre veya âyet hakkında Mekkî sebab-i nüzûl rivâyetlerinin bulunmayışı veya azlığı da bunların Medenî sayılmalarına neden olmuştur. Nitekim yukarıda, İnsan sûresi hakkındaki Mekkî sebab-i nüzûl haberinin dolaylı bir anlatım olduğu aktarılmıştı.

Sonuçta anlaşılan o ki; 8. âyette övülen kimselerle sözü edilen esirlerin kimliğini, Medine’de gelişen bazı olaylara ilişkin hadis rivâyetleri yönlendirmiş, esir kelimesinin delaletiyle ilgili farklı haberler de sûrenin sebab-i nüzûlü ve nerede indiğine ilişkin görüşleri yönlendirmiştir. Nitekim es-Semerqandî’ye (ö.373/983) göre de sûrenin Medenî olmasının gerekçesi, bu âyetteki *esir* kelimesiyle Bedir’de esir alınan müşriklerin kastedilmiş olmasıdır.⁵⁷ Bu nedenle de o, muhtelif rivâyetler içerisinde bu rivâyeti tercih etmiştir. Bu da Mekkî âyetlerin Medine’deki olaylarla irtibatlandırılmasının, Mekkî-Medenîlik konusunda nasıl belirleyici olduğunu göstermektedir.

6. Hz. Peygamber’in Tebyin Sünneti ve Bunun Tefsir Rivâyetlerinde İhtilafa Dönüşmesi

Görüldüğü gibi, bu sûreye ilişkin tefsir rivâyetlerindeki ihtilaflar, Hz. Peygamber’in yaptığı tevil ve ta’mişlere dayanmaktadır. İhtilaf halindeki ilgili haberler ise bu faaliyetin doğal bir sonucu olarak ortaya çıkmaktadır. İnsan sûresine ilişkin rivâyet ihtilaflarının Hz. Peygamber’in hadislerine dayanması, onun tebyinde sünneti bir strateji olarak uyguladığını⁵⁸ kanıtlar mı? sorusunu akla getirmektedir. Kanaatimizce bu soruya müspet cevap verebilmek için tatmin edici miktarda benzeri örneğin bulunması gerekmektedir.

İhtilafa konu olan âyet ve sûrelere baktığımızda, kaynaklarımızda bu örneklerden sayılamayacak miktarda bulunduğunu görmekteyiz. Aşağıda geleceği gibi, bunlar bazen bir sûre olduğu gibi bazen de bir veya birkaç âyettir. Söz gelimi üzerinde durduğumuz İnsan sûresinin tamamının, bazı müfessirlere göre Mekkî, diğer bazılarına göre ise Medenî kabul edilmesine benzer şekilde, Fatiha sûresine ilişkin de Mekke’de, Medine’de ve hem Mekke’de hem de Medine’de mükerreren

⁵⁶ İbn Cüzey, *et-Teshîl*, 519.

⁵⁷ Semerqandî, *el-Bahru’-ulûm*, 3/430.

⁵⁸ Ziyad Alrawashdeh, “Tefsir’de Felsefi Metot: Ebû Ya’rûb el-Merzûkî Örneği”, *İslami İlimler Dergisi* 11/1 (Bahar 2016), 102.

nazil olduğuna ilişkin görüş farklılıkları bulunmaktadır.⁵⁹ İşte kaynaklarımızda Hz. Peygamber'in böyle bir tebyin uygulamasının sayılamayacak örneğinin yer alması yukarıdaki soruya müspet cevap verilmesine dayanak teşkil edecektir.

Bu örneklerden birkaçını analiz etmeden önce bazı hususlara temas etmek faydalı olacaktır. Rivâyetlere bakılırsa Hz. Peygamber, yorumlanması gereken yeni bir hadise zuhur ettiğinde veya çözüm isteyen bir sorun boy gösterdiğinde şâyet yeni bir vahiy gelmediyse, bu durumları ya daha önce nazil olan bir âyetin anlam alanına alarak veya kendi inisiyatifini yansıtan bir söz veya uygulamasıyla çözümlenerek karşılık vermiştir.⁶⁰ Görebildiğimiz kadarıyla bu onun genel tavrıdır. Nitekim İnsan sûresinin 8. âyetiyle ilgili olgular belirince onları da bu kapsama almıştır. Yukarıda anlatıldığı gibi, Hz. Peygamber'den İnsan sûresine ilişkin farklı varyantlarıyla birlikte üç hadis rivâyet edilmiştir. Eğer Hudrî'nin âyetteki esir kelimesiyle *Dâru'l-Harb*'te rehlin bırakılan ve fidyeye talebinde bulunan Müslüman esirlerin kastedildiğini açıklayan rivâyeti de kendi tevili değilse hadis sayısı dörde çıkmaktadır. Bu hadislerle *esir* ifadesi, tutsak kelimesinin ifade ettiği anlamın sınırlarının dışına taşırılarak farklı konu ve oranlarda hüriyeti kısıtlanmış herkesi kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Bu genişletme, aynı zamanda hangi özel sebeple nazil olursa olsun âyetlerin yeni hadise ve sorunlar bağlamında yeniden tevil edilerek canlandırılması ve genel bir bilince dönüştürülmesi manasına gelmektedir.

384 | db

İkinci örnek ise Mâ'ûn sûresine ilişkin ihtilaflardır. Bu sûredeki ihtilaflar üzerinde yapılan bir çalışmada⁶¹ açığa çıktığı gibi, bunların temelinde de yine Hz. Peygamber'in hadislerini görmekteyiz. Bu hadislerde Hz. Peygamber, daha önce Mekke'deki bazı şahıs ve hadiseler üzerine nazil olmasına rağmen bu sûrenin 4-6. âyetlerinde olumsuz nitelenen kimselere, Medine'de bir sorun olarak ortaya çıkan münafıkları ve namazını geciktirerek kılanları da dâhil etmiştir. Böylece buradaki âyetleri genelleştirerek bu nitelemeye uygun herkesin mezkûr âyetlerin anlam alanına dâhil edileceğini örneklemiştir. İşte Hz. Peygamber'in âyetleri bu şekilde tevil etmesi, âyetlerin sebep-i nüzûlleri ve delaletleri konusunda farklı rivâyetlerin ortaya çıkmasına sebebiyet vermiştir. Onun bu tevili Medine vasatında yapması ise âyetler için Medenî sebep-i nüzûl rivâyetlerinin ve delaletlerin ortaya çıkmasına neden olmuş, bu da ihtilafların doğmasıyla neticelenmiştir.

⁵⁹ Bu konudaki tartışmalar için bk. Mustafa Öztürk - Hadiye Ünsal, "Kur'an Tarihine Giriş - Evvelü mâ Nezel (İlk Nazil Olan Kur'an Vahyi) Meselesi-", *Eskiye* 26/65-120 (Bahar 2013), 65-120.

⁶⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 6/38.

⁶¹ Şevket Kotan, "Mâ'ûn Sûresi Özelinde Bir Kur'an Hermenötiği Denemesi", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi*, (07 Aralık 2022), 803-822.

Hz. Peygamber'in tebyin örneklerinden bir başkası ise Tevbe sûresi 108. âyetine ilişkin olanıdır. Burada da Hz. Peygamber, herkesçe bilinen bir hususu farklı şekilde tevil ederek âyetlerin anlam alanlarının nasıl genişletileceğini göstermiştir. Hudrî'den gelen rivâyete göre, iki kişi "*Ta ilk gününde temeli takva üzerine tesis edilen mescid*" mealindeki âyet hakkında tartışmışlardı. Biri bu mescidin Kuba mescidi, diğeri de Resûlullah'ın mescidi olduğunu savunuyordu. Bunun üzerine Resûlullah, "*O benim bu mescidimdir,*" diye açıklama yaptı.⁶² Halbuki bu âyetin Kuba mescidi hakkında nâzil olduğu konusunda neredeyse ittifak vardır.⁶³ Zira bu âyetin nüzûlüne sebep olan *Dirâr mescidi*, Kuba mescidinin yakınına inşa edilmişti.⁶⁴ Buna karşılık söz konusu mescidin Mescid-i Nebevî olduğu hakkındaki rivâyetler de sahihtir.⁶⁵ Burada es-Suyûtî'nin aktardığı başta el-Buhârî, Müslim, Ahmed b. Hanbel ve en-Nesâî olmak üzere diğerleri dediği kimse-lerden rivâyet edilen hadis de konu hakkında fikir vermektedir. Bu hadise göre âyetteki söz konusu mescidin Kuba veya Medine mescidi mi olduğu konusunda tartışan iki şahsın gelip kendisine sormaları üzerine Hz. Peygamber, Medine mescidi için, "*o, bu mesciddir,*" demekle birlikte, aynı anda âyetin "*onda çokça hayır vardır*" kısmında söz edilen mescidin ise Kuba mescidi olduğunu beyan etmiştir.⁶⁶ Bu olay da Hz. Peygamber'in âyetlerin lafzi manalarını nasıl genişleterek tebyin ettiğinin ve meseleyi bilgidan bilince nasıl dönüştürdüğünün bir örneğidir. Nitekim sahabenin, Medine'de inşa edilen her mescidi "*takva temeli üzerine bina edilen mescid*" olarak görmeleri, bu yöntemin nasıl bir bilincin doğmasına vesile olduğunu göstermektedir.⁶⁷

Âli İmrân sûresinin 103. ve 112. âyetlerinde geçen "*hablullah*" terkinin manasına dair tefsirlerimizde yer alan muhtelif rivâyet ve görüşler de Hz. Peygamber'in bu tebyin yönteminin örneklerindedir. Suyûtî'de geçen rivâyetlerde bu terkinin manası, İbn Mesûd'a göre Kur'ân, kitabullah ve cemaat; İbn Abbas'a göre cemaat; Ebû'l-Âliye'ye göre ihlas; Hasan-ı Basrî'ye göre taat; Kâtâde'ye göre Allah'ın ahdi ve emri; İbn Zeyd'e göre ise İslam'dır.⁶⁸ Taberî'deki rivâyetlerde ise farklı olarak Kâtâde'ye göre burada Kur'ân, Süddî'ye göre kitabullah; İbn Necih'e göre Allah'ın ahdi; Ata'ya göre ahd; Dahhâk'a göre ise Kur'ân'dır.⁶⁹ Aynı sûrenin 112. âyetinde geçen "*habl*" kelimesine ise Mücâhid, Kâtâde, İkrime, Süddî, Rebî, İbn Zeyd ve İbn Abbas gibi

⁶² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/686.

⁶³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/684-685; Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 7/529-536.

⁶⁴ Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 7/526.

⁶⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 11/685-688; Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 7/528.

⁶⁶ Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 7/527.

⁶⁷ Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî (İbn Ebî Hâtim), *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm mesneden an Resûlillâh (s) ve's-sahâbe ve't-tabî'in*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyîb (Riyâd: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1997), 6/1882.

⁶⁸ Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 3/709-714.

⁶⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 5/645-646.

müfessirler ittifakla *ahd* manası vermişlerdir.⁷⁰ Taberî de bu farklı görüşleri, “Allah’ın tüm sebeplerine sarılın,” şeklinde telif etmiştir. Ona göre bu tâbirin manası, Allah’ın emrettiği dinine sarılmak, hak kelimesi üzerinde ülfetle yakınlaşma, birleşme ve Allah’ın emrine teslim olmaya dair kitabında açıklanan *ahitleşme* hadisesindeki ahdine sarılmaktır.⁷¹

Sahabe ve tabiûn âlimlerinin zikrettikleri bu farklı görüşlerin kaynağı irdelendiğinde bunun Hz. Peygamber’den rivâyet edilen hadisler olduğu görülmektedir. Söz konusu hadisler, *hablullah* kavramının tefsirine ilişkin beyanların ve muhtelif görüşlerin tümüne kaynaklık edecek mahiyettedir. et-Taberânî’nin(ö.360/971) sahih kaydını düştüğü hadise göre *hablullah*, Kur’ân olarak, Hudrî’den rivâyet edilen hadise göre ise Allah’ın kitabı olarak tefsir edilmiştir. Taberânî’de (ö. 360/971) nakledilen bir hadis ise şöyledir: *Resulullah (s.a.v) bize hitap ederek, “Ben size Allah’ın kitabını bırakıyorum, o Allah’ın ipidir. Her kim ona tabi olursa hidâyet üzere ve her kim de onu terk ederse dalalet üzere olur,”* buyurdu. Başka bir rivâyette de Allah’ın kitabına ilaveten Hz. Peygamber’in ehl-i beytinden soyu da zikredilmiştir.⁷² Suyûtî’nin aktarımıyla, Müslim, İmam Ahmed ve Hâkim’in tahrirlerine göre de Hz. Peygamber, *hablullah* kavramını *cemaat* olarak açıklamıştır.⁷³

386 | db

Yukarıda Suyûtî’nin tefsirinde bir araya getirilmiş halinde görüldüğü gibi, konuya ilişkin hadisler ve bunların farklı tarikleri vardır. Buna rağmen Taberî’nin bu hadislerden sadece Hudrî’den gelen ve bu kavramı “Allah’ın kitabı” olarak açıklayan hadisi zikretmiş olması dikkat çekicidir.⁷⁴ Netice itibarıyla sahabe ve tabiûndan gelen ve *hablullah*ın Kur’ân, Allah’ın kitabı ve cemaat manasında olduğuna ilişkin rivâyet ve görüşlerin kaynağında bu hadislerin bulunduğu açıktır. Bu kavrama *ahd* manasının verilmesi ise Âl-i İmran sûresi 112. âyetinde geçen *habl* kelimesinin *ahd* ile tefsir edilmesindedir. Zira o âyetin siyak ve sibakından kelimenin *ahd* manasında kullanıldığı açıktır.

Âyet ve sûrelere ilişkin rivâyetlerde nassın umumuna itibar edilmesinin tefsirde bir kaide haline gelmesi de aslında Hz. Peygamber’in teybin sünnetinden kaynaklanmaktadır. Bunun örneklerden biri de yukarıda başka bir bağlamda temas edilen Beled sûresinin 2. âyetidir. İbn Abbas, İbn Zeyd, Mücâhid, Dahhâk

⁷⁰ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/682-683.

⁷¹ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/643.

⁷² Ebû’l-Kâsım et-Taberânî, *Mucemu’l-kebîr*, thk. Hamdî Abdulmecîd es-Selefi (Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994), 5/182, 9/130; Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 3/710-712.

⁷³ Müslim b. Haccâc el-Kuşeyrî, *Sahîhu Müslim*, thk. Muhammed Fu’âd ‘Abdülbâkî (Kahire: Matba’atu ‘İsâ el-Bâb el-Halebî, 1955), “Akdiye”, 10(No.3/1340); Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 3/712-713,

⁷⁴ Taberî, *Câmi’u’l-beyân*, 5/646.

ve 'Atâ gibi müfessirler bu âyetin, Hz. Peygamber'in Mekke'nin fethi esnasında harem bölgesinde müşriklerle savaşarak kan dökmesinin kendisine helal kılınması için indirildiğini ifade etmişlerdir. Oysa bu âyet Mekki'dir. Onlar bu irtibatlandırmayı yaparlarken belli ki bunu Hz. Peygamber'e dayanarak yapmışlardır.⁷⁵

Bu örneklerden bir diğeri de “*el-mâ'ûn*” kelimesine atfedilen anlamlardaki ihtilaftır. Hz. Peygamber'den Ebû Hureyre kanalıyla rivâyet edilen hadis yanında sahabe ile tabiûndan gelen rivâyetlere göre de Mâ'ûn sûresinin 7. âyetinde geçen bu kelimeyle komşuların birbirlerine ödünç verdikleri zaruri ev eşyaları kastedilmiştir. Oysa Hz. Ali'den gelen rivâyete göre bununla kastedilen zekâtıdır. Mâ'ûn kelimesinin manasıyla ilgili İbn Abbas'tan da üç ayrı rivâyet nakledilmiştir. Farklı varyantlarla gelen bir rivâyette bununla ev eşyasının kastedildiğini söylerken diğeri bir rivâyette bunun zekât olduğunu söylemiştir. Üçüncü rivâyette ise bu kelimenin manasında ihtilaf bulunduğunu, bazılarının göre bunun taât, bazılarının göre zekât ve diğeri bazılarının göre ise ev eşyası olduğunu ifade etmiştir. el-Beyhâkî'nin (ö.458/1066) İbn Abbas tahrirci yanında İbn Ebî Şeybe'nin Dahhâk tahrircine göre de mâ'ûn, zekât manasındadır. Hz. Peygamber'in bu kelimeyi komşuların balta, tencere, kova ve benzeri alet edevatı birbirlerine ödünç vererek yardımlaşmaları şeklinde tefsir etmesine rağmen Hz. Ali, İbn Abbas, Dahhâk, İkrime, Hasan-ı Basrî ve Zeyd b. Eslem'in bunu zekât diye tefsir etmeleri dikkat çekicidir. Belli ki bu sahabiler ve öğrencileri, bu genelleştirme ve genişletme ameliyesinin meşruiyetini Hz. Peygamber'den almışlardır. Ya ondan işitmişlerdir veya ondan öğrendikleri yöntemle ta'mîm yapmışlardır. Ama İkrime'nin, mâ'ûn kelimesiyle başta malın zekâtı olmak üzere en alt derecedeki elek, kova ve iğne gibi her şeyin kastedildiğini söylemiş olması açıklayıcıdır. Böylece mâ'ûn kelimesi, her türlü hayır manasına gelecek şekilde genişlemiştir.⁷⁶ Çünkü ilaveten bir hadisinde Hz. Peygamber, bu kelimenin taştan ve demirden aletler ve su manasında olduğunu açıklayarak bunu geniş bir alana teşmil etmişti.⁷⁷

Yine Hz. Peygamber'in Vakıa sûresinin 79. âyetini genelleştirmesi de onun tebyin yöntemi açısından ilginç bir örnektir. İlgili rivâyetlerde, “*Kur'ân'a ancak gûnahtan temiz olanlar (mutahherun) dokunabilir.*” mealindeki bu âyette geçen *mutahherûn* ifadesiyle kastedilenlerin sema ehli melekler olduğu konusunda ittifak vardır.⁷⁸

⁷⁵ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 10/3432; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/403-405; Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 15/432-436.

⁷⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/670-677; Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 15/690-694.

⁷⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 10/3469.

⁷⁸ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/362-367; Fîrûzâbâdî, *Tenvîru'l-miğbâs*, 627; Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 14/220-223.

Aslında âyet, İbn Zeyd'den gelen rivâyette anlatıldığı gibi, müşriklerin Hz. Peygamber'e Kur'ân'ı şeytanların indirdiğini ileri sürmeleri üzerine nazil olmuştur.⁷⁹ Dolayısıyla burada *mutahherûn* diye tâbir edilenler melekler, olmayanlar ise şeytanlardır. Aralarında Rebî' b. Enes, İbn Abbas, Enes, Mücâhid, İkrime, Katâde, Alkâme, Saîd b. Cübeyr, Dahhâk, Câbir b. Zeyd, Nehîk, Süddî, Abdurrahman b. Zeyd ve Ebû'l-Âliye yanında başka sahabe ve tabiûn müfessirleri de ittifakla *mutahherûn* ibaresinin melekleri ifade ettiği görüşündedirler.⁸⁰ Muḳâtil de söz konusu tabirle günahsız olan meleklerin kastedildiğini dile getirmekte ve bunu Kur'ân'a abdestsiz dokunma konusuyla ilişkilendirmektedir.⁸¹

Bazı sahabeye göre ise âyetteki Kur'ân ile onun yazılı hali, temiz olanlar manasındaki *mutahherûn* tabiri ile de cenabet ve necasetten temiz olanlar kastedilmiştir. Çünkü bu âyetin lafzı haberle birlikte talep de ifade etmektedir.⁸² Bu durumda âyette Kur'ân'a abdest almadan dokunulmaması istenmiştir. Nitekim Selman Fârisî ve İbn Ömer'den, bu âyetin tefsiri ile ilgili Kur'ân'a abdestsiz dokunulamayacağı şeklinde rivâyetler nakledilmiştir. İbnü'l-Munzir (ö.318/930) İbn Ömer'den, onun Mushaf'a abdestsiz dokunmadığını bildirmektedir. Abdurrahman b. Zeyd'den rivâyet edildiğine göre, "bir seferinde Selman, hacetini giderdikten sonra geldiğinde, yanındakilerle birlikte ona, keşke abdest alsaydın da biz sana Kur'ân'dan bazı şeyler sorsaydık," demişlerdir. Bunun üzerine onun, "bana sorunuz zira ben ona dokunmuyorum, ona ancak temiz olanlar dokunur," dediğini aktarmaktadır.⁸³ Bu rivâyetten anlaşılıyor ki sahabe arasında Kur'ân'a abdestsiz dokunulamayacağı anlayışı yerleşmiş haldedir.

Bu farklı rivâyetlerin arka planında da yine Hz. Peygamber'den gelen hadisleri mevcuttur. İlgili âyeti cenabet ve necasetten taharet manasına hamledenler, Müslim'de bir hadise dayanarak âyetteki Kur'ân'dan muradın, yazılı şekli olması itibarıyla Mushaf olduğu görüşündedirler. Müslim bu hadisi, "Kitabu'l-İmare, küffarın eliyle Kur'ân'a dokunma korkusu olan beldelere yolculuk yapanların yanlarında Mushaf'ı götürmelerinin yasaklanması," babında zikretmektedir. Zira İbn Ömer'den rivâyet edildiğine göre Hz. Peygamber, gayri Müslimler ulaşırılar endişesiyle düşman beldelere yolculuk yapacak kimselere yanlarında Kur'ân'ı götürmeyi menetmiştir.⁸⁴ Yine San'ânî'nin naklettiği bir hadise göre Nebi (as), 'Amr b. Hazm el-Ensârî'ye(ö.53/673) gönderdiği bir mektupta, Kur'ân'a ancak tâhir

⁷⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/366; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 13/390.

⁸⁰ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 13/390; Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 14/220-222.

⁸¹ Muḳâtil, *Tefsîr*, 4/224.

⁸² İbn Kesîr, *Tefsîr*, 13/390.

⁸³ Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 14/223.

⁸⁴ Müslim, "İmare", 92, (No.3/1490); İbn Kesîr, *Tefsîr*, 13/390.

olanların dokunabileceğini buyurmuştur.⁸⁵ İmam Malik (ö. 179/795) de bu hadisi nakletmiş ve bunun delaletiyle Kur'ân'a abdestsiz dokunmanın ve üstünde taşımının caiz olmadığını açıklamıştır.⁸⁶ Aynı şekilde bazı kaynaklarda, Mu'az b. Cebel'in, Yemen'de bulunduğu esnada Nebi (as)'ın ona, Kur'ân'a ancak temiz olanların dokunabileceğine ilişkin bir mektup gönderdiğini aktardığı şeklinde rivâyetler geçmektedir.⁸⁷ Bu konuda başka hadis rivâyetleri de vardır ve bunların sıhhati konusunda bazı çekinceler ileri sürülmüştür.⁸⁸ Ancak bu konuda en dikkat çeken hadisenin Hz. Ömer'in Müslüman olurken yaşananlar olduğu söylenebilir. Hz. Ömer'in okudukları sahifeyi istemesine karşılık kız kardeşi, ona tâhir olanlardan başkasının dokunamayacağını söylemiş ve Hz. Ömer de ancak yıkandıktan sonra Kur'ân sahifesini okumuştur. O bu sahifeyi okuduğunda halen müşrik idi.⁸⁹ Bu da aslında Kur'ân'a abdestsiz dokunamama kuralının risâletin başlarından itibaren bir sünnet olarak yaşandığını göstermektedir.

Bu hadisler göstermektedir ki, müşriklerin iddialarının aksine söz konusu âyet, Kur'ân'ın inzalinde melekler dışında hiçbir gücün dahil olmadığına ilişkin iken, Hz. Peygamber âyeti tevil ederek, Kur'ân'a dokunmayı abdesti olmayan Müslümanlara da yasaklamıştır. Böylece bu tevil, sonradan rivâyet ettikleri bir sünnet olarak yerleşmiştir. Hatta İkrime, *mutahherûn* tabirini Tevrat ve İncil âlimlerine hamlederek onları da bu tabirin anlam alanına dâhil edecek kadar genelleştirmiştir.⁹⁰ İbn Zeyd ise bu tabire, melekler dışında beni Âdem'den resûl ve nebilerle birlikte Kur'ân'ı okuyanları da dahil etmiştir.⁹¹ Öyle ki Taberî de günahatan arınmış olan herkesin *mutahherûn* tabirinin anlam alanına dâhil olduğunu ifade edebilmiştir.⁹² Nitekim İbn Ömer, Enes b. Mâlik (ö. 93/711-12), Hasan-ı Basrî, İbrahim en-Nehaî (ö. 96/714), Sa'd, 'Atâ (ö. 114/732), Tâvûs (ö. 106/725) gibi sahabe ve tabiûn alimleri dışında, aralarında Ebû Hanîfe (ö. 150/767), İmam Mâlik ve İmam Şâfiî'nin (ö. 204/820) de bulunduğu cumhur-u fukâhâ da mushafa abdestsiz dokunulamayacağı görüşündedirler.⁹³

⁸⁵ San'anî, *Tefsîr*, 2/269; Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 14/223-224.

⁸⁶ Enes b. Mâlik, *el-Muvatta*, thk. Muhammed Fu'âd Abdülbâkî (Beirut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-'arabî, 1985), "Kur'ân", 1/1 (No.1/199).

⁸⁷ el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd* (Beirut: Dâru'l-kutubi'l-'arabî, t.y.), 8/435; Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 14/224.

⁸⁸ Bu konudaki rivâyetler ve bunlara dair tartışmalar için bk. Hidayet Aydar, "Kur'an'a Dokunmak ve Abdest Meselesi", *Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi* 4 (Şubat 1998), 55-75; Mehmet Seyid Geçit, "Vakıa Suresi 79. Âyeti Bağlamında Abdestsiz Olanların Mushafa Dokunması İle Taharet İlişkisi", *Batman Akademi Dergisi* 5/1 (Haziran 2021), 247-266.

⁸⁹ Ebû Muhammed Cemâluddîn Abdulmelik b. Hişâm, *es-Sîretu'n-nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sekâ vd. (Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-mısriyye, t.y.), 1/344-345.

⁹⁰ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/367.

⁹¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/366.

⁹² Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 22/365.

⁹³ Aydar, "Kur'an'a Dokunmak ve Abdest Meselesi", 59.

Görüldüğü gibi bu örnek, iman ile ilgili olduğu şüphe götürmeyen bir âyetten Hz. Peygamber'in söz konusu yöntem uyarınca fikhî çıkarımında bulunarak Kur'ân'a abdestsiz dokunmamayı bir sünnet olarak yerleştirdiğini göstermektedir. Burada konunun diğer fikhî detaylarına girmeyi gerekli görmemekle birlikte, yeri gelmişken bir noktaya dikkat çekmek açıklayıcı olacaktır. Başta Hz. Peygamber'in tebyin sünnetini başarılı şekilde sürdüren fikhî mezhep imamaları olmak üzere yukarıda ismi geçen âlimlerin bu sünnete dayanan görüşlerine rağmen, günümüzde bazı araştırmacıların bu âyetin inzal sebebini, delaletini ve ilgili rivâyetlerin sıhhat durumunu tartışarak bu âyetle abdest arasında ilişki kurulmasının yanlışlığını savunan görüşler ileri sürmeleri,⁹⁴ bahsettiğimiz yöntem bilincinin ne kadar hayatî kıymette olduğunu göstermektedir. Ayrıca bu tür yaklaşımlar, çağdaş dönem tartışmalarında izlendiği gibi, tefsir ilminin sınırı ve işlevi sorununu da gündeme getirir.⁹⁵ Çünkü tefsir bakış açısıyla fikhin alanına girmek, İslam ilim geleneği açısından varoluşsal sorunlara ve bu geleneğin üzerine oturduğu temellerin sorgulanmasına yol açar.

Son bir örnek olarak da “*Ey İman edenler! Sizden kim dininden dönerse, bilsin ki Allah onların yerine öyle bir topluluk getirir ki, Allah onları sever, onlar da Allah'ı severler,*” mealindeki Mâide sûresinin 54. âyeti verilebilir. Burada da dininden dönenlerin ve Allah'ın sevdiği kimselerin kimliği konusunda ihtilaf vardır. Birinci grupta ilgili, bu kimselerin, haktan sapanlar, Kureyşli valilerden olup haktan sapanlar⁹⁶ ve Hz. Peygamber'in vefatından sonra Hz. Ebû Bekir zamanındaki Medine ve Mekke ahalisi ile Bahreyn'den Abdu'l-Kays dışında irtidât eden bütün Araplar,⁹⁷ oldukları şeklinde iki veya üç farklı görüş vardır. Kâtâde, “*biz geçmişte kendi aramızda bu âyetin Ebû Bekir ve arkadaşları hakkında nazil olduğunu konuşuyorduk,*” demektedir.⁹⁸ Fakat onun, zikredilen üç belde haricindeki Arapların Hz. Peygamber'in vefatından sonra irtidât etmesine atıfla, Allah'ın âyetini sonradan gerçekleşecek olaylarla ilgili indirdiğini söylemesi ilginçtir. Nitekim Hz. Ali'den de benzer bir rivâyet aktarılmıştır.⁹⁹

Genellik ifade eden birincisini saymazsak diğer iki rivâyet, Hz. Peygamber'in vefatından sonraki olaylarla ilgilidir. Çünkü bu olaylardan birisi Hz. Ebû Bekir'in, diğeri de Ömer b. Abdülaziz'in hilafetle-

⁹⁴ Mustafa Hocaoğlu, “Adetli Kadının Mushafa Dokunması ve Okuması”, *Kadınların İbadet Hayatı İle İlgili Bazı Meseleler* (Güncel Dini Meseleler İstişare Toplantısı-V: İbadetler ve Aile Hayatı İle İlgili Bazı Meseleler, Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012), 333-336; Ali Akpınar, “Mushafa Abdestsiz Dokunma Meselesi”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 5/1 (Haziran 2001), 81-109.

⁹⁵ Enes Büyük, *Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu* (İstanbul: Ensar, 2019), 149-168.

⁹⁶ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1160; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/518.

⁹⁷ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/520; İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1161; İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5/259.

⁹⁸ Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 5/353.

⁹⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/520.

ri döneminde gerçekleşmiştir. Dolayısıyla âyetin bu olaylar üzerine nazil oldukları düşünülemez. Oysa Muḳâtil, sonraki tefsirlerde yer almayan başka bir sebab-i nüzûl aktarmaktadır. Hz. Peygamber dönemiyle ilgili olan bu rivâyete göre âyet, Müslümanların Uhud savaşında hezimete uğramaları ve bazı insanların şüpheye düşmeleri üzerine indirilmiştir.¹⁰⁰ Görüldüğü gibi, burada da daha önce nazil olan bir âyet, sonraki olaylar bağlamında tevil edilmiş ve anlam alanı genişletilmiştir. Nitekim İbn Abbas, genel bir ifade kullanarak âyette, her kim irtidât ederse onların yerine daha hayırlısını getireceğine ilişkin Allah'tan bir tehdit olduğunu ifade etmektedir.¹⁰¹

“Allah'ın kendilerini sevdiğini” bildirdiği kimselere gelince, bazı rivâyetlere göre bunlar, irtidât edenlerle savaşan Hz. Ebû Bekir ve arkadaşları,¹⁰² Kadisiyye ehli ve Sebe'den bir kavim¹⁰³ iken İbn Abbas'tan gelen rivâyete göre Yemen, sonra Kinde, sonra da Sekkûn'dan insanlardır.¹⁰⁴ Hasan-ı Basrî ise daha sarih bir ifadeyle, “bu âyet, Ebû Bekir ve arkadaşları hakkında nazil oldu,” demektedir.¹⁰⁵ Böylece bu grubun kimliğine ilişkin dört farklı rivâyet bulunmaktadır. Bu ihtilafın arka planına baktığımızda da yine Hz. Peygamberden gelen hadisler ve onun tebyin sünnetini görmekteyiz. Zira bu âyet nazil olduğunda Hz. Peygamber, Müslim'in şartlarına göre sahih olan bir hadisinde, “onlar bu kavimdir,” demiştir. Süddî'den de bunların Ensar olduğuna ilişkin bir rivâyet nakledilmiştir.¹⁰⁶ Başka bir zaman kendisine bunların kimliği sorulduğunda ise bunların, Yemen, sonra Kinde, sonra Sekkûn ve sonra da Tucîb halkı olduğunu söylemiştir.¹⁰⁷ Fakat bir seferinde, Ebû Mûsâ el-Eş'ârî (ö.42/662-63) bu âyeti kendisine okuduğunda Hz. Peygamber, bunların Yemen halkı olduğunu ilave ederek, “Ey Ebû Musa! Bu senin kavmindir,” demiştir.¹⁰⁸ Taberî de mealen, eğer Hz. Peygamber'in Eş'arîler'e ilişkin bu hadisi olmasaydı, âyetin Hz. Ebû Bekir ve ashâbı hakkında nazil olduğunu belirten rivâyetleri tercih ederdim demektedir.¹⁰⁹ İşte görüldüğü gibi, burada da ihtilafı gibi görünen rivâyetlerin arkasında Hz. Peygamber'in tevdillerini içeren hadisleri vardır. Dolayısıyla burada da ihtilaftan bahsetmek yerine yeni hadiseler bağlamında âyetin anlam alanının genişletilmesinin bir örneğinden bahsetmek daha doğru olacaktır.

¹⁰⁰ Muḳâtil, *Tefsîr*, 1/485.

¹⁰¹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1160; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/525.

¹⁰² İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1160; Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/519-520; Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 5/353.

¹⁰³ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1161.

¹⁰⁴ İbn Kesîr, *Tefsîr*, 5/259.

¹⁰⁵ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/519.

¹⁰⁶ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/524.

¹⁰⁷ İbn Ebî Hâtim, *Tefsîr*, 4/1160.

¹⁰⁸ Suyûtî, *ed-Durrûl-mensûr*, 5/354.

¹⁰⁹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 8/525.

Yukarıdaki örnekler, Hz. Peygamber'in tebyin vazifesini bir usul dâhilinde yaptığına işaret etmektedir. Bu örneklerin, onun bir tebyin sünneti bıraktığını temellendirme noktasında fikir vermek için yeterli olduğu söylenebilir. Fakat bu noktada yine de şu suali sormak gerekir: Eğer Hz. Peygamber'in bir usulünden söz edilecekse o halde neden bu rivâyetler tefsirlerde ihtilaf olarak değerlendirildi, nasıl oldu da ihtilafa dönüştü? Doğrusu, böyle bir soruya tatminkâr bir cevap verebilmek, ancak müstakil bir çalışmayla mümkün olabilir. Nitekim yukarıda bahsi geçen makale düzeyindeki çalışmaların bazı önemli hususlara değinmiş olmalarına rağmen sınırlı bir çerçevede kaldıkları görülmektedir. Fakat yine de burada fikir verecek düzeyde özet kabilinden birkaç hususa temas etmek yararlı olabilir.

Görünen o ki; Muḳâtil ve Taberî gibi öncü müfessirler, Mek-kî âyetlere Medenî sebep-i nüzûl olaylarını iliştiirmekte bir beis görmemekle birlikte temelde sıhhat kriterlerini ve bunun üzerinde de *telif* ve *tercih* yöntemini işletmişlerdir. Bu iki müfessirin yukarıda analizi yapılan örneklerdeki tutumları hatırlanacak olursa, onlar muhtelif rivâyet ve görüşleri zikretmekle birlikte bunlar arasından genelde tercih yapmışlardır. Muḳâtil, daha çok tercih ettiği rivâyeti öne çıkarırken Taberî, mümkün olduğu kadar muhtelif rivâyetleri telif etmekte, edemediklerini ise dışarıda bırakmaktadır. Telifi mümkün olmayan tezat düzeyindeki ihtilaflarda ise genelde tercih yoluna başvurmaktadır. Burada yeri gelmişken söylemek gerekir ki, Taberî'nin rivâyetler arasında telif ve tercih yaparken gerçek ve tefsiri sebep-i nüzul ayrımı yapmadığı gözlemlenmektedir. Bunun yerine o bu rivâyetleri *ehl-i tevîlin* görüşleri olarak aktarmaktadır. Tefsirlerdeki uygulamaya bakarak Ulûmu'l-Kur'ân âlimleri de bizim Hz. Peygamber ve sahabe tevilleri diye tasnif ettiğimiz rivâyetleri, içtihadî sebep-i nüzul olarak tasnif etmiş, aralarındaki ihtilafları gidermek için de telif/cem ve tercih yöntemini geliştirmişlerdir.¹¹⁰

Geliştirdikleri bu yöntem sorunu makul bir zemine oturtma başarısı gösterememiş olacak ki, buna yönelik analitik çalışmalar hâlen sürmektedir. Bu çalışmalarda dikkate değer bazı sonuçlara ulaşılmış olduğu da gözlenmektedir. Mesela, Ali Rıza Gül'ün, "kaynaklarda, nüzûle sebep olan olgularla nüzûlle ilişkisi bulunan olgular genellikle iç içe girmiş, rivâyetler ikincisi ile birincisini birbirinden ayıracak bir format içerisinde gelmemiştir,"¹¹¹ şeklindeki tespiti, bunlardan birisidir. Fakat bu çalışmasında sorunu tatminkâr bir izaha kavuşturduğu söylenemez. Nitekim yazar, Alâ suresinin 14. âyetinde geçen "*tezekka*" kelimesine ilişkin yaptığı tahlillerde, bizim tebyin yöntemi olarak ifade etmeye çalıştığımız fikre uzak görünmektedir. O, bu

¹¹⁰ bk. Aldemir, "Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetleri Arasında Görülen Çelişkiler...", 141-159.

¹¹¹ bk. Ali Rıza Gül, "Kur'ân Ayetlerinin Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü", *Dinî Araştırmalar* 7/19 (Haziran 2004), 191-220.

kelimeye ilişkin ihtilafın, kelimenin anlamsal ve morfolojik benzerliğinden kaynaklandığı kanaatinde olup bunu tedricî meselesiyle ilişkilendirmektedir.¹¹² Oysa bu çalışma boyunca temellendirmeye çalıştığımız tebyin yöntemine göre, bunun Medine döneminde zekât ile ilişkilendirilmesinde¹¹³ hayret edilecek bir şey yoktur. Muhtemelen konuya bu perspektifle yaklaşan yazarların sorgulayıcı davranmakla birlikte böyle bütünsel bir yöntem fikrinde olmamalarının nedeni, geleneksel yöntemin çerçevesinde kalmalarıdır. Oysa bize göre bu rivâyetlerin ne telif veya tercih edilmelerini ne de başka izahlara başvurulmasını gerektirecek bir durum yoktur. Ancak sebebi ne olursa olsun müfessirlerin Hz. Peygamber, sahabe ve tabiûn tevillerinden kaynaklı rivâyet ihtilaflarını bu yöntemle değerlendirmemelerinin böyle bir geleneğe dönüştüğünü söylemek mümkündür.

Mukâtil ve Taberî gibi erken dönem müfessirleriyle başlayan bu gelenek görünen o ki, sonraki müfessirleri de yönlendirmiş ve tefsirin mevcut yoluna girmesiyle sonuçlanmıştır. Nitekim Kurtûbî'nin, *esir* ifadesiyle kastedilenlerin kimliğine ilişkin muhtelif görüşleri tartışmak veya farklı bir bağlama oturtmak yerine aşağıdaki şekilde maddeler halinde özetlemeyi tercih etmesi buna örnektir. Buna göre esirler, 1) İbn Abbas ve Katâde'ye göre Müslümanların elindeki müşriklerdir. 2) Mucâhid'e göre mahpuslar, Saîd b. Cübeyr ve 'Atâ'ya göre de hapsedilen Müslümanlardır. 3) Başka bir kavlinde Saîd b. Cübeyr, İbn Abbas ve Katâde'ye göre Müslümanların elindeki müşriklerdir. 4) İkrime'ye göre kölelerdir. 5) Ebû Ca'fer es-Sümalî'ye göre ise evli hanımlar da bu gruba girer.¹¹⁴

Bu yaklaşımın önyak olduğu muhtemel sorunları görmek için burada sıralanan görüşlerin hepsini tartışmak mümkün değilse de birinci maddeye ilişkin bir noktaya temas etmek fikir verebilir. Mesele Kurtubî, birinci maddede İbn Abbas'a göre âyetteki esirlerle Müslümanların elindeki müşriklerin kastedildiğini söylemektedir. Oysa yukarıda geçtiği gibi, İbn Abbas'tan birbirinin zıddı olan iki farklı rivâyet aktarılmıştır. Bunlardan birine göre âyetteki *esir* tabiriyle Müslümanların elindeki müşrikler, Kelbî kanalıyla nakledilen diğere göre ise müşriklerin elindeki Müslümanlar kastedilmiştir. Burada hemen şunu ifade etmek gerekir ki, senet itibarıyla zayıf kabul edilmesine karşılık Kelbî tariki, hem sûreye ilişkin Mekkî bir sebep-i nüzûl bildirmesi hem de bu sebep-i nüzûlün sûrenin muhtevasıyla bütünlük arz etmesi bakımından kabul edilmeye daha uygun görünmektedir. Nitekim kendi tasnifindeki 3. madde, Kurtubî'nin de bu rivâyetten haberdar olduğunu göstermektedir. Ancak o, rivâyetlerden Medenî olanını tercih etmiş, bu rivâyeti ise elemiş veya kayda

¹¹² Gül, "Kur'ân Ayetlerinin Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü", 205.

¹¹³ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 24/320.

¹¹⁴ Kurtubî, *el-Câmi'*, 21/459.

değer bulmamıştır. Ancak Kelbî rivâyetlerindeki kıymetli ayrıntılar da kaybolmuştur.

Klasik dönemdeki bu anlayışa karşılık modern ve çağdaş dönem müfessirleri, verili malzemeyi tartışarak sonuca ulaşmaya çalışmışlardır. Nitekim tefsirlerindeki ilgili yerlerine bakılacak olursa, İbn Âşûr,¹¹⁵ Mevdûdî¹¹⁶ (1903-1979) ve Elmalılı¹¹⁷ (1878-1942) gibi müfessirlerin bu konuya “analitik” ve “eleştirel”¹¹⁸ yaklaşarak sûrenin bütünüyle Mekke’de nazil olduğu sonucuna vardıkları görülmektedir. Fakat bu müfessirlerin de rivâyetlerdeki ihtilafları değerlendirirken, bunlara, açığa çıkarmaya çalıştığımız Hz. Peygamber’in tebyin sünnetini esas alan bir perspektifle yaklaşmadıkları fark edilmektedir.

Sonuç

Bu araştırmada ulaşılan ilk sonuç, başta İnsan sûresine ilişkin ihtilaflar olmak üzere benzeri yerlerdeki ihtilafların da aynı nedenlere dayandığının tespit edilmiş olmasıdır. Örneğin İnsan sûresi 8. âyette geçen ihtilaf esirlerin kimliğine dair iken benzeri Mâ’ûn sûresindeki ihtilaf ise namaz kıldıkları halde gaflet içerisinde olup riyakârlık yapanların kimliğine dairdir. 8. âyette geçen *esir* tabirine ilişkin ihtilafların nedeni Hz. Peygamber’in bu kavramı farklı gruplarla irtibatlandırarak onları da bu kavramın anlam alanı içerisine alan tevilleri iken orada ise namaz kılan riyakârlara ilişkin tevilleridir. Nitekim bu sûrenin sebep-i nüzûlü olarak zikredilen Medenî rivâyetlerin ortaya çıkmasının nedeni de onun bu kavramı Medine döneminde geçen farklı hadiselerle irtibatlandırmasıdır. Hâlbuki aslında bu ihtilaflar haddi zatında ihtilaf değildir. Zira burada söz konusu olan, bir âyetin farklı zamanlarda farklı olaylarla irtibatlandırıldığına ilişkin haberlerin rivâyet edilmesidir. Fakat konuya bu rivâyetlerden hangisi sahihtir veya daha sahihtir şeklinde sorularak başlandığından olmalı ki bu farklı bağlamlara ilişkin rivâyetler, ihtilaflı rivâyetler sayılmışlardır. Bu nedenle sahih olmaları şartıyla bu haberlerin hepsi de muteber ve doğru kabul edilmelidir. Fakat sûrenin Mekkî olduğuna ilişkin sarih rivâyetlerin az, bazı âyetlerin Medine hadiseleriyle irtibatlandırılmasına ilişkin haberlerin ise daha çok olması, sûrenin Mekkî olduğunu kuşkulu hale getirmiştir. Hâlbuki sûrenin üslup ve muhtevası dahi onun Mekkî olduğunu göstermektedir.

Diğer önemli sonuç da başta bu sûredeki olmak üzere birçok

¹¹⁵ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 29/370.

¹¹⁶ Ebû'l-Âlâ el-Mevdûdî, *Tefhimu'l-Kur'an: Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri*, ed. Heyet (İstanbul: İnsan Yayınları, 1996), 6/549.

¹¹⁷ Elmalılı Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili* (İstanbul: Eser Kitabevi, 1979), 8/5488.

¹¹⁸ Necmettin Gökkır, “Çağdaş Tefsirin Konu Sorunu”, *Tefsir ve Toplumsal Sorunlar*, ed. Ali Karataş vd. (Ankara: İlahiyât, 2020), 336.

yerdeki ihtilafın da Hz. Peygamber'in tevillerini içeren hadislerinden kaynaklandığının tespit edilmiş olmasıdır. Bu ise Hz. Peygamber'in tebyin vazifesine ilişkin sünnetine işaret etmektedir. Nitekim bu araştırmada Hz. Peygamber'in böyle bir sünnetle tebyin sorumluluğunu icra ettiğini gösteren pek çok örnek zikredildi. Bu örneklerdeki ihtilafların da İnsan süresindekilerle aynı nedene dayandığı görülmüştür. Bu neden, Hz. Peygamber'in âyetlere ilişkin tebyin sünnetine uygun olarak yaptığı tevillerdir. Bu durum onun bir tebyin sünnetinin bulunduğuna işaret etmektedir. Nitekim analizi yapılan örneklerde, sahabe ve tabiûnun bu usulü başarılı bir şekilde uygulamış olması da bunu desteklemektedir. Görünen o ki bu sünnet, Kur'ân'ın her yeni tarihsel durum karşısında usulünce tevil edilmesi ve yeni bir bağlama yerleştirilerek canlı tutulmasının Hz. Peygamber tarafından örneklenerek gösterilmesidir. Bu örneklerde Hz. Peygamber'in yaptığı, âyeti bağlam dışı kullanmak değil, aksine âyeti yeni bir bağlamda aktüel hale getirerek anlam alanını genişletmektir.

Bu araştırmada dikkat çeken diğer önemli bir nokta da şudur: Hususi sebepler yerine umuma itibar edilmesine ve tevilin meşruiyeti gelenekselleşip tefsirde kabul edilebilir bir yöntem haline gelmesine rağmen Hz. Peygamber'in tefsir ve teville dair sünneti, birçok noktada esaslı bir kırılmaya uğramıştır. Bu kırılmanın ne zaman, hangi sebeplerle ve nasıl bir süreç izleyerek gerçekleştiği ayrı bir araştırmanın konusudur. Fakat görünen o ki; erken dönemlerden beri, bir âyetin farklı zaman ve vesilelerle yeni ortaya çıkan olay ve şahıslarla irtibatlandırılarak bu olay ve şahısların da söz konusu âyetin kapsamına alınmasıyla ilgili rivâyetlerden kaynaklanan, ama aslında gerçek olmayan ihtilaf, genellikle gerçek ihtilaf olarak görülmüşlerdir. Bu nedenle çoğu yerde bunlar, eğer telif edilme imkânı varsa tenevvu' ihtilafı sayılarak cemedilmiş, fakat aralarında telif imkân tanımayacak derecede derin bir ihtilafın bulunması durumunda ise tezat ihtilafı denilerek bunlardan en sahih görülen rivâyet tercih edilmiştir. Mana da bu rivâyetlerden en sahih olanına göre belirlenerek sınırlandırılmıştır. Yukarıda geçen örneklerde görüldüğü gibi, bu çalışmada isimi geçen tefsirlerimizdeki görünüm bu şekildedir.

Son olarak, şâyet bu çalışmayla ulaşılan sonuç isabetli ise -ki kanaatimizce isabetlidir- o takdirde başta tefsir tarihi ve Ulûmu'l-Kur'ân'a ilişkin konular olmak üzere rivâyet kültürümüzün, Hz. Peygamber'in tebyin sünneti açısından yeniden ele alınması ve daha derinlikli araştırmaların yapılması iktiza edecektir. Yeniden ele alındığı takdirde daha isabetli ve farklı sonuçlara ulaşılacağı kanaatindeyiz. Aynı zamanda bu çalışmalar, tefsir ilminin işlev ve sınırlarının tayin edilmesinde de müspet rol oynayacaktır.

Kaynakça

- Akpınar, Ali. "Mushafa Abdestsiz Dokunma Meselesi". Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 5/1 (Haziran 2001), 81-109.
- Aksoy, Soner. "The Significance of Content and Style in Determining Meccan-Medinan Sûrahs: The Case of Sûrah al-İnsân". darulfunun ilahiyat 29/1 (30 Haziran 2018). <https://doi.org/10.26650/di.2018.29.1.0102>
- Aldemir, Halil. "Esbâb-ı Nüzûl Rivâyetleri Arasında Görülen Çelişkiler ve Geliştirilen Çözüm Yollarının Tahlili". Ekev Akademi Dergisi 15/48 (Yaz 2011), 141-159.
- Alrawashdeh, Ziyad. "Tefsir'de Felsefi Metot: Ebû Ya'rûb el-Merzûkî Örneği". İslami İlimler Dergisi 11/1 (Bahar 2016), 93-104.
- Aydar, Hidayet. "Kur'an'a Dokunmak ve Abdest Meselesi". Kur'an Mesajı İlmî Araştırmalar Dergisi 4 (Şubat 1998), 55-75.
- Bağdâdî, el-Hatîb. Târîhu Bağdâd. Beyrût: Dâru'l-kutubi'l-'arabî, t.y.
- Büyük, Enes. Tefsir İlminin Mahiyeti Sorunu. İstanbul: Ensar, 2019.
- Câ'birî, Muhammed Âbid. Fehmu'l-Kur'âni'l-Hakîm. Fas: Dâru'l-Beydâ, 2008.
- Demircigil, Bayram. "Bazı Rivayetlerde Hz. Peygamber'in Bağlam Dışı Gözüken Ayet İktibasları". Tefsir Araştırmaları Dergisi. <https://doi.org/10.31121/tader.980567>
- Ebû's-Suûd, Muhammed el-İmâdî el-Hanefî. İrşâdu'l-akli's-selîm ilâ mezâyâ'l-kitâbi'l-kerîm: Tefsîru Ebî's-Suûd. ed. Abdulhamîd Atâ. 4 Cilt. Riyâd: Mektebetu'r-Riyâdî'l-hadîse, t.y.
- Endelûsî, Ebû Hayyân. el-Bahru'l-muhîr. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 1993.
- Enes b. Mâlik. el-Muvatta. Thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, 1985.
- Fîruzâbâdî, Meccduddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Ya'kûb. Tenvîru'l-mîkbâs min tefsîri İbni Abbâs. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 1992.
- Geçit, Mehmet Seyid. "Vakıa Suresi 79. Âyeti Bağlamında Abdestsiz Olanların Mushafa Dokunması İle Taharet İlişkisi". Batman Akademi Dergisi 5/1 (Haziran 2021), 247-266.
- Gökkr, Necmettin. "Çağdaş Tefsirin Konu Sorunu". *Tefsir ve Toplumsal Sorunlar*. ed. Ali Karataş vd. Ankara: İlahiyât, 2020.
- Gül, Ali Rıza. "Kur'an Ayetlerinin Tarihlendirmede Nüzul Sebeplerinin Rolü". Dinî Araştırmalar 7/19 (Haziran 2004), 191-220.
- Hocaoğlu, Mustafa. "Adetli Kadının Mushafa Dokunması ve Okuması". Kadınların İbadet Hayatı İle İlgili Bazı Meseleler. 329-345. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2012.
- Huvvârî, Hüd b. Muhakkem. Tefsîru Kitâbillâhi'l-'aziz. Thk. Bâlhâc b. Sa'îd Şerîfî. 4 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1990.
- İbn Âşûr, Muhammed b. Tâhir. et-Tahrîr ve't-tenvîr. Tunus: ed-Dâru't-Tûnusîyye li'n-neşr, 1984.
- İbn Âtiyye, Ebû Muhammed Abdulhak. el-Muharreru'l-vecîz fî tefsîri'l-kitâbi'l-'aziz. Thk. 'Abdusselâm Abdussâfi Muhammed. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye, 2010.
- İbn Cüzey, Ebû'l-Kâsım Muhammed b. Ahmed. et-Teshîl li-ulûmi't-tenzîl. Thk. Muhammed Sâlim Hâşim. 2 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1995.
- İbn Ebî Hâtîm, Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs er-Râzî. Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm mesneden 'an Resûlillâh (s) ve's-sahâbe ve't-tabî'in. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyîb. 10 Cilt. Riyâd: Mektebetu Nizâr Mustafâ el-Bâz, 1997.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâluddîn 'Abdumelik. es-Sîretu'n-nebeviyye. Thk. Mustafa es-Sekâ vd. Kahire: Dâru'l-Kutubi'l-mısıriyye, t.y.
- İbn Kesîr, İmâduddîn Ebû'l-Fidâ İsmâ'îl. Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm. Thk. Mustafâ es-Seyyîd Muhammed v.dğr. Kâhire: Müessesetu Kurtuba, 2000.
- İbn Mâce, Ebû 'Abdullâh Muhammed b. Yezîd. Sünenu İbn Mâce. Thk. Muhammed Fu'âd 'Abdubâkî. y.y.: Dâru İhyâi't-turâsi'l-arabî, t.y.
- Kahraman, Ferruh. "Tefsirde İhtilaflar ve Sebepleri". Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 22 (Aralık 2009), 157-183.
- Kotan, Şevket. "Mâ'ûn Sûresi Özelinde Bir Kur'an Hermenötiği Denemesi". Cumhuriyet İlahiyat Dergisi. <https://doi.org/10.18505/cuid.1162608>
- Şurtubî, Ebû Abdullâh Muhammed. el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân. Thk. 'Abdullâh b. Abdulmuhsin et-Türkî. Beyrût: y.y., 2006.
- Mâverdî, Ebû'l-Hasen Ali b. Muhammed. en-Nüket ve'l-'uyûn: Tefsîru'l-Mâverdî. Thk. es-Seyyîd b. 'Abdulmaksûd thk. Abdurrahîm. Beyrût: Dâru'l-Kutubi'l-ilmîyye, t.y.
- Mevdûdî, Ebû'l-Alâ. Tefhimu'l-Kur'an: Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri. ed. Heyet. 4 Cilt. İstanbul: İnsan Yayınları, 1996.
- Mukâtil b. Süleymân. Tefsîru Mukâtil b. Süleymân. Thk. Abdullah Mahmûd Şehhâte. Beyrût: Müessesetu't-Târîhi'l-'Arabî, 3. Basım, 2002.

- Müslim, İbn Haccâc el-Kuşeyrî. Sahîhu Müslim. Thk. Muhammed Fu'âd 'Abdülbâkî. Kahire: Matba'atu İsmâ el-Bâb el-Halebî, 1955.
- Özel, Ahmet. "Tarih Boyunca Savaş Esirleri ve Hukuk". İnsan Hakları Araştırmaları 3 (Aralık 2004), 81-104.
- Öztürk, MustafaÜnsal, Hadiye. "Kur'an Tarihine Giriş -Evvelü mâ Nezel (İlk Nazil Olan Kur'an Vahyi) Meselesi-". Eskiye 26/65-120 (Bahar 2013).
- Râzî, Fahrüddîn. et-Tefsîru'l-Kebîr: Mefâtihu'l-gayb. 30 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1981.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed. el-Keşf ve'l-beyân: Tefsîru's-Sa'lebî. Thk. Ebû Muhammed b. Âşûr. Beyrût: Dâru'l-İhyâ'it-turâsî'l-'arabî, 2002.
- San'ânî, Abdurrezzâk b. Hemmâm. Tefsîru'l-Kur'ân. Thk. Mustafa Müslim Muhammed. Riyâd: Mektebetu'r-Rüşd, 1989.
- Semerķandî, Ebû'l-Leys Nasr b. Muhammed b. Ahmed İbrahim. Tefsîru's-Semerķandî: el-Bahru'l-ulûm. Thk. Ali Muhammed Mu'avvad. Beyrût: Dâru'l-Kutubî'l-'ilmiyye, 1993.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. el-Kemâl Celâluddîn. ed-Durrûl-mensûr fî't-tefsîri'l-me'sûr. 8 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2011.
- Taberânî, Ebû'l-Kâsım. Mu'cemu'l-kebîr. Thk. Hamdî Abdülmecîd es-Selefi. Kahire: Mektebetu İbn Teymiyye, 1994.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. Câmi'u'l-beyân an te'vîli âyi'l-Kur'ân. Thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. 26 Cilt. Dâru Hicr, Kâhire, 2001.
- Uzun, Nihat. "Hz. Peygamber'in Tefsirinde 'Bağlam' Meselesi". Bilimname 22 (Ocak 2012), 129-157.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen b. Ahmed (ö.468/1076). Esbâbu'n-nüzûl. Thk. Kemâl Besyûni Zeglûl. Beyrût: Dâru'l-Kutubî'l-İlmiyye, 1991.
- Yazır, Elmalılı Hamdi. Hak Dini Kur'an Dili. İstanbul: Eser Kitabevi, 3. Basım, 1979.
- Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Cârullâh Mahmûd b. Ömer. Tefsîru'l-Keşşâf an hakâiki't-tenzil ve 'uyûni'l-eķâvîl fî vücûhi't-te'vîl. Thk. Halîl Me'mûn Şeyhâ. 10 Cilt. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, 2009.

